

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Lea Vukušić

Ritualno-socijalno značenje megalitskih grobnica na Sardiniji

Diplomski rad

Predmet: Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Tihomila Težak-Gregl

Zagreb, 2015.

Sadržaj

1.Uvod.....	1
2.Podrijetlo sardinijskih megalitskih grobnica i pitanje kolonizacije.....	2
3. Li Lolghi.....	11
4.Coddu Vecchiu.....	14
5.Goronna.....	16
6.Oridda-Sennori.....	19
7. Domu s'Orku-Siddi.....	21
8.Biristeddi-Dorgali.....	26
9.Bidistili-Fonni.....	29
10.Madau-Fonni.....	32
11.Društvena organizacija nuragijskog perioda.....	35
12. Funeralni obredi i simbolika.....	39
12.1. Poveznica između grobnica divova i betila.....	41
13.Zaključak.....	45
13.Popis literature.....	46
14.Popis priloga.....	48

1.Uvod

Ovaj rad obrađuje temu megalitskih grobnica na Sardiniji koje pripadaju periodu brončanoga doba te opstaju sve do kasnoga željeznoga doba Italije. Zbog same namjene ovih kiklopskih struktura fokus će biti stavljen na funeralni ritus koji je povezan s njima.

Stoga će biti potrebno proučiti društvenu organizaciju i hijerarhiju prapovijesne zajednice koja je podigla ove megalite te geografski položaj grobnica u odnosu na naselja. Neizostavni element zajednice koja je podizala megalite i obavljala posmrtno rituale jest religijski ustroj. Na temelju dosadašnjih saznanja, služeći se poznavanjem prapovijesne duhovne simbolike i proučavanjem materijalne kulture, objasniti će se religijski i simbolički ustroj društva. Pokušat će se spoznati poveznica ovih megalitskih grobnica s ostalim istovremenim megalitskim građevinama na području Europe. U tom smislu bit će potrebno baviti se pitanjem izvorišta megalitske kulture i moguće kolonizacije ili utjecaja drugih zajednica te time i ideja na područje Sardinije. Iznošenje suprotstavljenih teorija o podrijetlu sardinijskih megalitskih grobnica bit će ključno u pokušaju rasvjetljavanja te problematike.

S obzirom na to da megalitske grobnice na Sardiniji pripadaju krugu megalita centralnog Mediterana, valja iznijeti i određene analogije sa sličnim kamenim konstrukcijama navedenoga područja.

Pažnja će biti posvećena i arhitektonskom izričaju grobnica, te onim elementima koji ih čine različitim od ostalih sličnih megalitskih struktura. U tom smislu valja obratiti pažnju na tipološku raznolikost grobnica te razmotriti evoluciju grobnica divova od njihova nastajanja u ranom brončanom dobu do iščezavanja krajem kasnoga brončanoga doba. Potrebno je i razmotriti na koji način promjena društvenog i religijskog ustroja utječe na promjenu arhitektonskog izričaja.

Na pojedinim primjercima uvidjeti će se da se pojam grobnica divova ne može vezati isključivo za jednu tipologiju zato, jer postoje određeni hibridi ovakvih grobnica s onima isklesanima u stijeni. Lokaliteti kojima će se posvetiti više pozornosti su Coddù Vecchiù, Li Lolghi, Goronna, Oridda, Sa Domu e's Orku, Bidistili Fonni, Biristedi-Dorgali i grobnica Madau-Fonni.

2.Porijeklo sardinijskih megalitskih grobnica i pitanje kolonizacije

Grobnice divova smatraju se najrazrađenijim i najkompleksnijim arhitektonskim postignućima središnjeg Mediterana (WHITEHOUSE 1981, 59). Njihova se pojava okvirno datira u kraj trećeg tisućljeća pr.Kr. te predstavljaju arhitektonski razvoj iz starijih dolmena koji se datiraju na sam početak trećega tisućljeća pr. Kr. Rasprostranjene su po čitavoj Sardiniji te ih se prema Lilliu, na ovom otoku nalazi sveukupno čak 321, dok Castaldi smatra da se samo 219 ovakvih struktura može nazvati pravim grobnicama divova. Ostala 102 spomenika Castaldi svrstava u megalite jednostavnijeg tipa (WHITEHOUSE 1981, 49). Ove kiklopske strukture su u arheologiji već duže vrijeme prepoznate kao glavno mjesto ukopa pripadnika nuragijske kulture te su nesumnjivo služile za kolektivne ukope (WHITEHOUSE 1981, 51). Megalitske grobnice na Sardiniji su vjerojatno pripadale nuragijskim naseljima. Pallotino smatra da je njihovo sakralno porijeklo nesumnjivo lokalnog karaktera te odraz dugotrajne tradicije (PALLOTTINO 2000, 148). Ovakvo stajalište dijeli i Whitehouse koja uporište nalazi u geografskim atributima Sardinije te zaključuje da su lokalni graditelji raspolagali s dovoljno kamenog materijala za samostalno podizanje megalitskih struktura.

S druge strane, Sardinija nije bila izolirana od stranih utjecaja i obrnuto te je imala razvijenu trgovinu morskim i kopnenim putovima već u šestom tisućljeću prije Krista - analiza opsidijana omogućila je navedena saznanja, kao i spoznaju o međusobnom kontaktu Sardinije i Korzike u tom periodu te o intenzivnijim dodirima dvaju otoka u narednim tisućljećima (WHITEHOUSE 1981, 59). Arheološka struka za sada ne raspolaže radiokarbonskim datumima iz same konstrukcije megalitskih grobnica, no kronološke su informacije dobivene iz artefakata pronađenih u grobnicama. Na temelju određenih zajedničkih elemenata, ove grobnice se nerijetko povezuje sa starijim grobnicama isklesanim u stijeni, tzv. *domus de janas* (WHITEHOUSE 1981, 51). Doslovno prevedeno, njihov naziv znači *kuće vila* te se ovakve grobnice pojavljuju u sardinijskoj prapovijesti od neolitika do eneolitika (RUJU, CERUTTI 1992, 97).

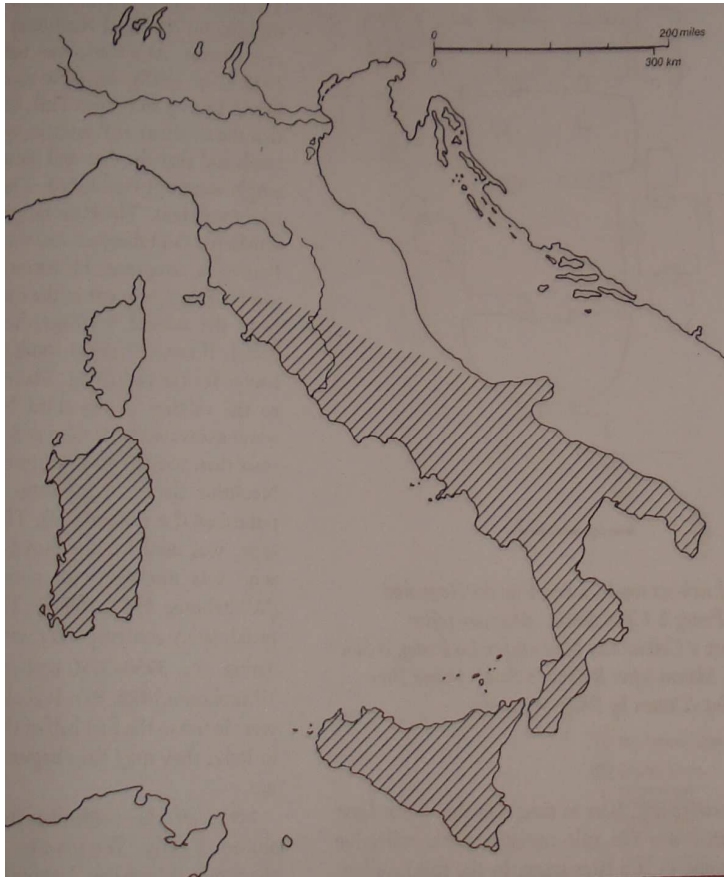
G.Lilliu i E. Castaldi smatraju da stela s pročelja grobnica divova imitira isklesane motive koji se nalaze poviše ulaza grobnica isklesanih u stijeni. Takvi primjeri se prvenstveno odnose na grobnice u pokrajini Sassari, a kao najpoznatija ističe se ona na lokalitetu Molafa (WHITEHOUSE 1981, 51).

Usprkos brojnim analogijama na području Europe, Whitehouse smatra da grobnice divova nemaju uvjerljive paralele izvan Sardinije te da su nastale razvijajući se od dolmena kao rezultat lokalne evolucije (WHITEHOUSE 1981, 53).

Iako se u ostalim dijelovima Italije nalaze megaliti, zanimljivo je da se usprkos geografskoj blizini, grobnice divova ne nalaze na Siciliji i talijanskom poluotoku. Na područjima na kojima se pojavljuju grobnice isklesane u stijeni i grobnice divova, prve se javljaju ranije, no nastavljaju se koristiti istovremeno s grobnicama divova (WHITEHOUSE 1981, 45).

Tipološki, postalo je uobičajeno svrstavati megalitske grobnice u grupu megalitskog kompleksa koji uključuje i grobnice isklesane u stijeni, menhire i statue-menhire, kamene krugove pa čak i kamene hramove. No Whitehouse smatra da ta podjela ne vrijedi za područje središnjeg Mediterana kada se radi o *domus de janas*. Naime, one se javljaju ranije nego ostali tipovi megalitskih spomenika i to u područjima gdje nisu pronađene megalitske grobnice ili megalitski blokovi. Štoviše, velika je mogućnost da su nastale kao izraz lokalne neolitičke tradicije. Iako se grobnice isklesane u stijeni u nekim slučajevima povezuju s menhirima, vjerojatno se radi samo o karakteristici određenih područja gdje su menhiri postavljeni kasnije.

Ostali spomenici megalitskog kompleksa pripadaju istoj grupi megalita. Tako na svim područjima gdje su podignute grobnice divova, nalazimo i menhire. Na Korzici je vidljiva očita povezanost statua-menhira i grobnica divova, za razliku od talijanskog poluotoka, na kojemu ovo nije slučaj, osim iznimne stele s bolonjskog groblja.

Slika 1. Rasprostranjenost grobnica isklesanih u stijeni na središnjem Mediteranu

Općenito, kada je riječ o porijeklu europskih megalita, starije teorije su njihovo izvoriste locirale na istočnom Mediteranu. Bazirajući se na toj teoriji, Whitehouse smatra da bi bilo očekivano prihvatiti središnji Mediteran kao krucijalnu točku u širenju ideje megalita od istoka prema zapadu. Iako su se grobnice isklesane u stijeni ponekad uzimale kao dokaz takvog modela širenja, postoji kronološki problem koji ne ide u prilog takvim tvrdnjama. Isto tako, teorije da su megaliti središnjeg Mediterana prethodili onima na zapadu i sjeverozapadu Europe mogu se s velikom sigurnošću odbaciti. S druge strane, prisutnost stranog utjecaja te strano porijeklo megalita središnjeg Mediterana zagovaraju znanstvenici poput Puglisia, Lilliu i Grosjeana. Ipak, nije postignut zajednički dogovor oko moguće lokacije spomenutog stranog izvorišta. Lilliu i Grosjean smatraju da su samo određeni oblici megalita stranog porijekla i to oni jednostavnijih oblika, poput dolmena i manjih jednostavnijih menhira (WHITEHOUSE 1981, 58).

Kroz arhitektonsku povezanost vidljivi su kontakti s drugim istovremenim kulturama, no kulturni i etnički identitet sardinijske populacije nije potpuno razjašnjen (WHITEHOUSE 1981, 57).

Lilliu smatra da su graditelji grobnica divova jedno vrijeme bili plaćenici koji su ratovali na strani Hetita protiv Egipta 1285. g. u bitci kod Kadesha. Bili su i na strani Paarishepsa koji je pobijedio Ramzesa II. te su se na strani Tamafienua i Maschavasha libijskih borili protiv Ramzesa III. u periodu od 1182.-1151. g. pr. Kr. (LILLIU 1982, 111). Ovaj narod je poznat pod nazivom Shardana ili Sherdana, a zapisi o njemu nalaze se na egipatskim hramovima Abu Simbel i Medinet Habu te na papirusu Wilbour iz vremena Ramzesa V. tj. 1145-1141. g. pr. Kr. Lilliu smatra da se taj naziv odnosi na etničku populaciju nuragijske kulture, a naročito na onu koja pripada trećoj fazi bronzanog doba (LILLIU 1982, 110). Isto tako, ovakvo tumačenje bi podupiralo hipotezu o postojanju piratskog naroda sa Sardinije koji se u savezu s protivnicima Egipta spustio u deltu Nila (LILLIU 1982, 111).

Slika 2. Prikaz kočije Naroda s mora na reljefu hrama Medinet Habu u Egiptu

Whitehouse objašnjava da se naziv Shardana ili Narodi s mora upotrebljava kako bi se opisalo onovremenu populaciju Sardinije i Korzike (WHITEHOUSE 1981, 57). Grosjean smatra da je Shardana narod tijekom 12. st. pr. Kr. napao Korziku te uništio megalitsku kulturu na južnom dijelu otoka (WHITEHOUSE 1981, 56). Ipak, radiokarbonski datumi ne idu u prilog takvom tumačenju kada je poznato da je nuragijska kultura postojala od 1800. g. pr. Kr. zbog čega je prerano govoriti o invaziji Naroda s mora koji su prebjegli na središnji Mediteran nakon poraza od Egipćana (WHITEHOUSE 1981, 57). Druga hipoteza jest da su Sardinija i /ili Korzika originalna domovina naroda Shardana (WHITEHOUSE 1981, 58).

Dakako, na temelju arheološkog materijala znamo da su postojali određeni komercijalni kontakti s istočnim Mediteranom i to u trećoj fazi brončanog doba Sardinije. To je očigledno iz prisutnosti kasnomikenske keramike i bakrenih ingota koji su vjerojatno stigli s Cipra, s otoka s kojim su Sardinjani održavali čestu komunikaciju.

Slika 3. Bakreni ingot egejskog tipa iz nuraga Serra Ilixi, pokrajina Nuoro

Na ingotima su urezani minojsko-mikenski simboli koji označuju metalurško podrijetlo, no Lilliu smatra da se radi o sardinijskim proizvodima koji imaju strane simbole, kako bi se brže probili na tržište i privukli više pažnje (LILLIU 1982, 113). Isto tako, postoje i teorije o minojskim kolonizatorima na Sardiniji koji su oko 2000. g. pr. Kr. došli na novi teritorij te uz kontakte s Maltom razvili grobnice divova. Zagovornici ove teorije argumente pronalaze u mramornim figuricama iz grobnica isklesanima u stijeni koje su analogne onima na Egejskom prostoru i u motivima rogatog goveda sa zidova grobnice Anghelu Ruju (DANIEL 1958, 87).

3. Tipologija megalitskih grobnica

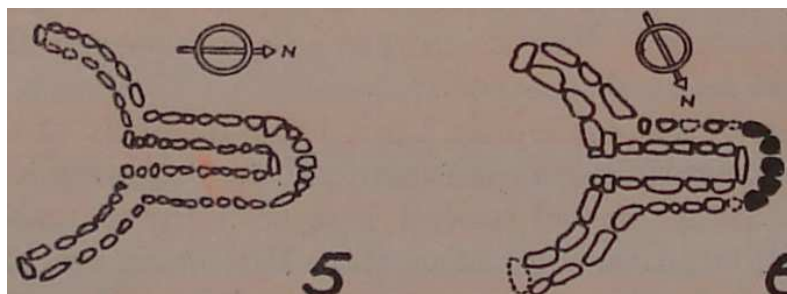
Grobnice divova primarno se dijele na dva tipa; prvi tip obuhvaća ortostatske strukture, tj., grobnice načinjene od kamenih blokova postavljenih na nož sa središnje postavljenom zaobljenom stelom. Najbolji primjeri opisanih struktura su grobnice Goronna, Coddu Vecchii i Li Lolghi. Drugi tip se odnosi na grobnice načinjene od redova horizontalno postavljenih kamenih blokova s eksedrom bez stele. Primjere ovakvih grobnica nalazimo na lokalitetima Domu 'e S 'Orku-Siddi i Is Concias-Quartucciu (LILLIU 1981, 320).

Prvotni arhitektonski oblik koji asocira na grobnice divova je eksedra u obliku bikovih rogova ili prema drugoj interpretaciji, u obliku polumjeseca. Spomenuti rogovi su katkad više ili manje široki i dugi, no valja posvetiti pažnju i drugim arhitektonskim oblicima grobnice te njihovim varijacijama.

Dromos grobnice može izlaziti u ravni zid kao na primjer na lokalitetima Su Coveccu i S'enna sa Vacca. Eksedra ponekad može biti lagano zakrivljena poput one u Goronni ili s fasadom u obliku slova V kao što vidimo na primjeru Corongianusa. Eksedru okruženu zakrivljenim zidovima, tj. kamenim rogovima koji izlaze iz bočnih zidova nalazimo na lokalitetima Sella Fontana Binu i Muraguada. Upravo su zidovi u obliku rogova zaslužni za tipičnu predodžbu o grobnicama divova te su posebno privukli zanimanje arheologa iz zapadne Europe koji su proučavali rogolika pročelja na britanskim otocima (DANIEL 1958, 83).

Slika 4. Tlocrt grobnica divova na lokalitetima Su Coveccu i S'enna sa Vacca

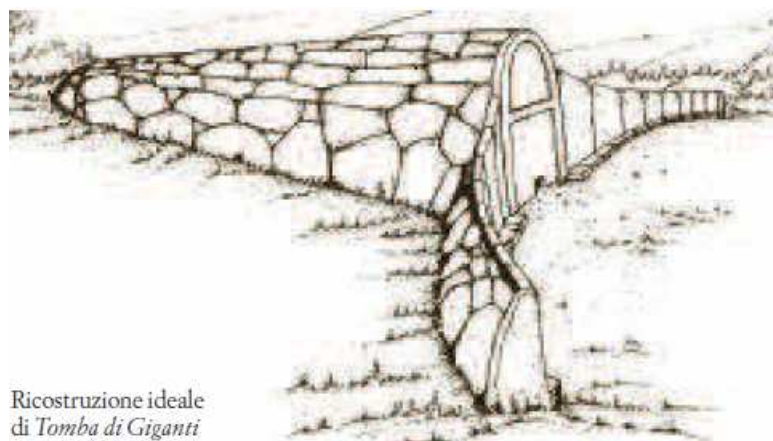

Slika 5. Tlocrt grobnica divova na lokalitetima Sella Fontana Binu i Muraguada

Ponekad se uz grobnice divova nalaze kameni blokovi sa zupcima koji su obično trapezastog oblika s većom donjom potpornom bazom i manjom gornjom površinom.

Na gornjoj se površni mogu nalaziti ili četiri zupca ili tri udubine koje su dobivene s pomoću dijagonalnog rezanja. Općenito, nazubljene kamene blokove prate kameni blokovi s udubljenjima koja im odgovaraju. S pomoću odgovarajuće kombinacije između ovakve dvije vrste blokova može se rekonstruirati njihov originalni položaj poviše vratašca pročelja.

Inače se spomenute dvije vrste kamenih blokova kao dio arhitekture nalaze na vrhu polumjesečaste stele. Naročito su koncentrirani u pokrajinama Oristano i Nuoro. Funkcija nazubljenih kamenih blokova je bila predmetom mnogobrojnih rasprava vezanih za spomenike nuragijskog perioda. Pri tome se često polazilo od pretpostavke kako kameni blokovi izvedeni zahtjevnom majstorskom tehnikom moraju imati simboličko značenje (ANTONA, LO SCHIAVO, PERRA 2000, 251). Jedno od rijetkih nalazišta gdje su pronađeni jest grobnica II na lokalitetu Seleni u pokrajini Ogliastra gdje su dokumentirana tri kamena bloka s utorima te je moguće pretpostaviti da su se nalazili na različitim mjestima poviše stele (ANTONA, LO SCHIAVO, PERRA 2000, 252).

Slika 6. Idealna rekonstrukcija grobnice divova

Općenito, promatrajući Sardinijski otok može se uočiti i geografska tipologija megalitskih grobnica koje se odnose na sjever i jug otoka. Tako su za sjeverni prostor Sardinije tipične grobnice sa zaobljenom stelom koja ima okvir izveden u plitkom reljefu. Na ovom prostoru na vrhu stele se kao njezin inkorporirani dio često nalazi trapezasti kameni blok sa zupcima ili tri udubljenja, kao što je vidljivo na primjeru grobnica Iloi-Sedilo i Seleni-Lanusei.

Na južnom dijelu otoka prevladavaju grobnice načinjene od horizontalno postavljenih kamenih blokova koje, kako se za sada čini, nemaju nazubljene kamene blokove.

Poznati primjeri ovakvih struktura su Sa Domu 'e s' Orku- Siddi i Muraguada-Paulilatino (MELIS 2003, 33). Razlog tome možemo naći i u drugačijem funerarnom ritusu koji se temelji na snažnoj ideologiji kulta predaka. Posljednjih su godina istraživanja na područjima Marghine-Planargia i Barbagia Mandrolisai dovela do zaključka da su megalitske grobnice zapravo markeri teritorija u nuragijskom vremenu (ANTONA, LO SCHIAVO, PERRA 2000, 252).

Oblik i način gradnje grobnica nije nužno vezan samo uz geografski prostor već i uz određeno arheološko razdoblje. Tako su za početak brončanog doba tj. za period od 1800.-1500. g. pr. Kr. karakteristične grobnice sa središnje postavljenom stelom, dolmenskog tipa napravljene od vertikalno postavljenih blokova. Najistaknutiji primjeri takvih grobnica su Coddu Vecchiu, Li Lolghi, Thomes-Dorgali i Su Monte 'e S' Ape (BITTICHESU 1998, 146). Usporedo s njima, nastavljaju se graditi i *domus de janas* sa stelom na pročelju. Najpoznatiji primjer je Campu Lontanu-Florinas te su ovakve strukture najviše koncentrirane u pokrajini Sassari. S obzirom na to da je u njima pronađena keramika kulture Bonnanaro, očigledno pripadaju istoj kulturi kao i grobnice divova (LILLIU 1981, 317).

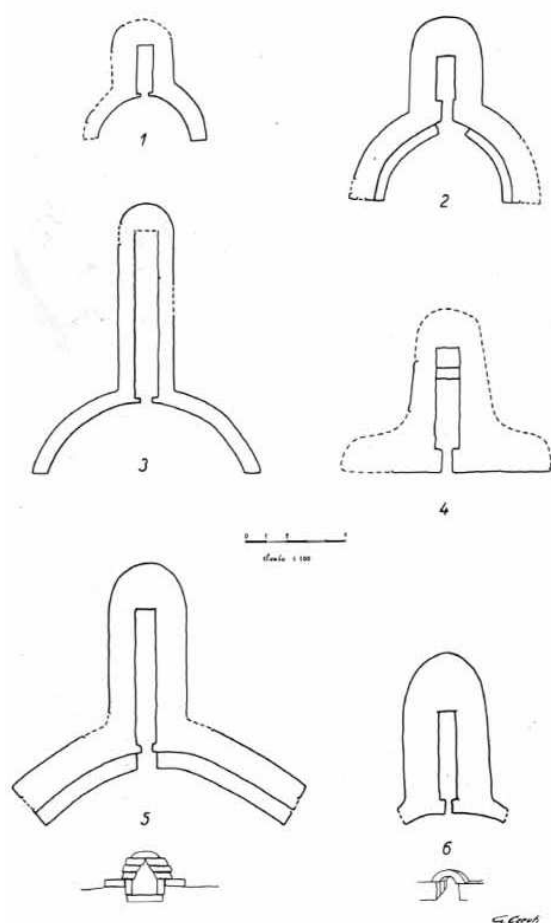

Slika 7. Nazubljeni kameni blok kraj grobnice S'ena 'e s' Olomo u pokrajini Nuoro

Grobnice divova druge faze rezultat su razvoja iz arhitektonskih oblika prijašnje faze te imaju bolje razrađenu strukturu. I dalje se prakticira ortostatski način gradnje, čak i kada su u pitanju kameni blokovi eksedre te se nastavlja podizati središnje centrirana stela (LILLIU 1982, 49). Građevine koje najbolje ilustriraju opisani arhitektonski oblik se nalaze na lokalitetima Goronna-Paulilatino, Tamuli-Macomer i Thomes-Dorgali (LILLIU 1982, 51).

Grobnice divova treće faze najbolje prezentiraju sofisticirani primjerci poput Biristeddi i Iloghe-Dorgali te Battos-Sedilo (LILLIU 1982, 94).

Grobnice divova spomenute faze su uglavnom izgrađene od kamenih blokova postavljenih u pravilne horizontalne redove, no postoji i dvadesetak grobnica koje su izgrađene ortostatski sa stelom ili frizom od nazubljenih kamenih blokova. Zastupljene su na području Sedila u pokrajini Nuoro, u blizini Paulilatina i Montiferrua u pokrajini Oristano te na prostoru pokrajine Ogliastra. Uz ovakav tip grobnica učestalo se povezuje prisutnost betila (LILLIU 1982, 96).

Slika 8. Tlocrt grobnica divova tipičnih za III fazu bronzanog doba; 1. Funtana Morta Sorgono, 2. Sos Ozzastros Abbasanta, 3. Isarus Gonnese, 4. S'omu e Nanis-Esterzili, 5. Biristeddi, Dorgali, 6. Pedras Doladas-Scanu Montiferru

Kada je u pitanju tipologija stela, grobnice sa središnje postavljenom stelom predstavljaju najstariji tip grobnica te ih nalazimo već na početku srednjega bronzanoga doba (ANTONA, LO SCHIAVO, PERRA 2000, 252).

U tom smislu, stele dalje dijelimo na tri različita tipa; prvom tipu pripada monolitna stela s udubljenjima pri vrhu koja se mogu primijetiti na grobnici Sa Pedra Longa-Uri u pokrajini Sassari. Drugi tip je monolitna stela s nazubljenjima pri vrhu, kao na primjeru grobnice Gonnorigori-Oliena u pokrajini Nuoro. Treći tip predstavlja bilitna stela s udubljenjima i zupcima pri vrhu, te je takav primjer zastupljen na lokalitetu Campu-Sedilo u pokrajini Oristano (BITTICHESU 1998, 125).

3. Li Lolghi

Megalitska grobnica Li Lolghi nalazi se na sjeveroistočnom dijelu Sardinije u pokrajini Sassari, nedaleko od grada Arzachene (LILLIU 1982, 35). U blizini ove grobnice, tek 200 metara udaljenosti zračne linije, nalazi se važna nekropola u obliku krugova koja pripada neolitiku. (RUJU, CERUTTI 1992, 83). Dužinom od 27 metara predstavlja najdulji primjer grobnice ovakve vrste na Sardiniji (WHITEHOUSE 1981, 50). Li Lolghi pripada prvoj fazi brončanoga doba na području Italije te se datira u period od oko 1800. do 1500. g. pr. Kr. Općenito, ova faza je obilježena protonuragima i pseudonuragima, megalitskim grobnicama s izraženom središnjom stelom, hipogejima, keramikom tipa Bonnanaro, oruđima i oružjima od bakra i bronce te menhirima (LILLIU 1982, 12). Arhitektonski oblik grobnice Li Lolghi posljedica je razvoja iz tzv. grobnice s galerijom, tj. dolmena u grobnicu divova. Sadašnji oblik postignut je širenjem grobnice dodavanjem dugačkog hodnika (RUJU, CERUTTI 1992, 14). U komori grobnice dimenzija 3,70 x 0,95-1,00 m pronađeni su ulomci keramike tipične za kulturu Bonnanaro (LILLIU 1982, 21). Spomenuta kultura karakteristična je za rano brončano doba Sardinije (RUJU, CERUTTI 1992, 95). U ovoj grobnici pronađene su i posude stožastog oblika s ručkama i ravnim dnom te posude s više nožica na dnu koje su ukrašene okruglim aplikama na vanjskom dijelu.

Od metalnog materijala pronađen je vrh koplja načinjen od bakra ili bronce. U drugom kraju grobnice pronađena je rogolika ručka tipična za kasni horizont kulture Bonnanaro. Slična ručka pronađena je pored tzv. aleje u Coddu Vecchiu (LILLIU 1982, 21).

Kada je u pitanju arhitektonski izričaj, upečatljivo mjesto zauzima monolitna stela koja se nalazi u središtu eksedre (LILLIU 1982, 52). Stela je u nekom trenutku pala i raspala se na nekoliko dijelova, a u takvom je stanju zapazio Taramelli, no nisu poduzete mjere zaštite i rekonstrukcije grobnice.

Kada je grobnicu naknadno primijetila M. Ruzittu, grobnica je i dalje ostala zarasla u vegetaciji, sve do 1959.g. kada je pokrenuta inicijativa za očuvanje spomenika pod vodstvom G. Maetzke i S. M. Puglisi. Pokrenute su dvije istraživačke kampanje 1959.g. i 1965.g. pod vodstvom E. Castaldi, zahvaljujući kojima je ovaj spomenik vraćen u približno originalno stanje (RUJU, CERUTTI 1992, 83). Sam položaj grobnice na vrhu brežuljka dodatno naglašava monumentalnost ovog zdanja i omogućuje vidljivost stele iz velike udaljenosti. Sama stela je isklesana iz jednog granitnog bloka u poluelipsasti oblik te je debela 20 cm, visoka 3,75 m i široka 2,45 m (RUJU, CERUTTI 1992, 84). S lijeve i desne strane stele nalazi se sveukupno četrnaest kamenih blokova postavljenih na nož, koji se redosljedno smanjuju u visini dok ne oblikuju polukrug (LILLIU 1982, 52). Od njih, četiri bloka su obnovljena u fazi restauracije (RUJU, CERUTTI 1992, 84). Goleme dimenzije ove grobnice posljedica su različitih faza gradnje i izmjene ideoloških motivacija. Naime, uslijed smjene jedne društvene strukture, druga organizacija koja ju je naslijedila vjerojatno je prepoznala važnost ovakvih građevinskih pothvata te je nastavila poštivati takvu tradiciju. Kada je u pitanju arhitektonska struktura grobnice, ona se u ovom slučaju sastoji od dvije prostorije koje se razlikuju u dimenzijama i odgovaraju različitim građevinskim fazama (RUJU, CERUTTI 1992, 85). Stariji arhitektonski oblici grobnice nastali su za vrijeme ranoga brončanoga doba, a noviji elementi pripadaju srednjemu brončanomu dobu i facijesu Sa Turricula koji se odlikuje tradicionalnom nuragijskom keramikom (RUJU, CERUTTI 1992, 86). Pretpostavlja se da je do rekonstrukcije grobnice u Li Lolghi-u došlo tijekom 15. st. pr. Kr., kada više nema ni traga prisutnosti kulture Bonnanaro na ovom lokalitetu. (LILLIU 1982, 21). Monumentalni dijelovi eksedre pripadaju fazi proširivanja grobnice, kada je nasuprot stele sagrađen dugačak pogrebni hodnik. On se sastoji od dugačke zakopane ciste koja je sačinjena od vertikalno postavljenih kamenih blokova naslaganih jedan na drugome bez ikakvog vezivnog materijala. Pri dnu ove prostorije nalazi se horizontalno postavljeni kameni blok koji donji dio dijeli na dva dijela; naime oblik i položaj bloka tvore malenu odaju koja je mogla služiti za prilaganje žrtava.

Na stražnjem dijelu spomenika nalazi se grobnica s galerijom koja pripada najstarijoj fazi gradnje. Visine je 0,95 m i duljine 3,70 m te se sastoji od okomitih blokova kamena dok joj je popločanje načinjeno od granitnih blokova. Nažalost, dijelovi krova grobnice s galerijom nisu se uspjeli sačuvati. Ostatak grobnice s galerijom zatrpan je kasnijim tumulom od zemlje i šljunka. Ispred ukopne odaje grobnice s galerijom nalazio se hodnik u obliku pravokutnika, dimenzijama znatno veći od ukopne odaje.

Građevinski materijal od kojeg je napravljen hodnik ostao je razbacan i slomljen pri dnu grobnice te je iskorišten za izgradnju hodnika u drugoj građevinskoj fazi. Kasnije su grobnica i hodnik bili ujedinjeni unutar velikog tumula, koji je nastao prilikom proširenja i rekonstrukcije grobnice divova (RUJU, CERUTTI 1992, 85).

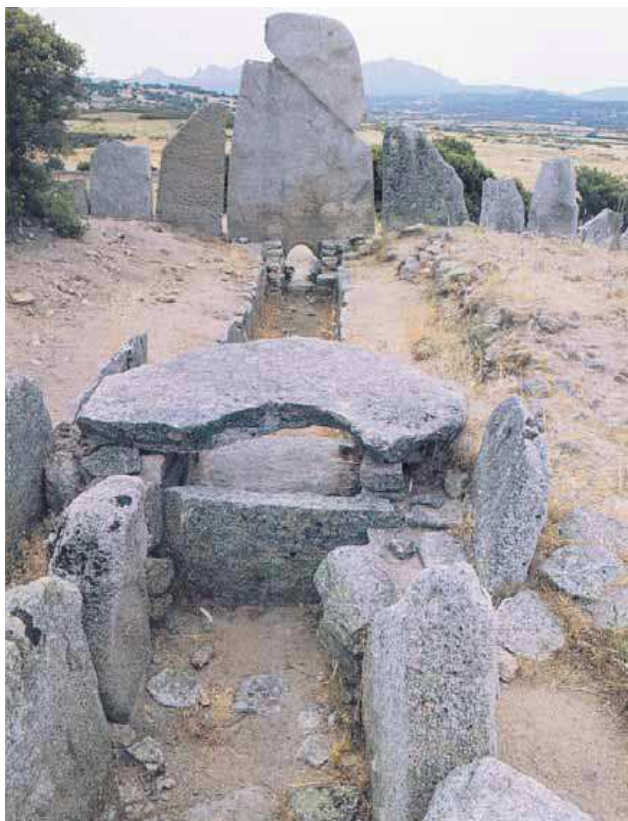
Li Lolghi je jedna od najdulje korištenih grobnica ovakvog tipa; naime bila je u uporabi čak više od tisuću godina, od starijega brončanoga doba pa sve do kasnoga željeznoga doba. Postoji mogućnost da su neke grobnice korištene i dosta duže zbog prisutnosti arheološkog materijala koji se datira u 3. st. pr. Kr. te pripada rimskom periodu (WHITEHOUSE 1981, 52).

Slika 9. Stela s apsidalnim vratašcima na grobnici Li Lolghi kod Arzachene

Slika 10. Pogled na megalitsku grobnicu Li Lolghi kod Arzachene

Slika 11. Pogled na stariji dio grobnice Li Lolghi iza stele

4. Coddu Vecchiu

Na ovom lokalitetu nedaleko od Arzachene nalazi se najviša grobnica divova, visine 4,40 m. S druge strane, najniža grobnica ovog tipa je visoka 2,60 m i pripada lokalitetu Su Crastu Covaccadu Bonorva (LILLIU 1982, 49). Grobnica Coddu Vecchiu koja se nalazi u pokrajini Sassari, pripada prvoj fazi brončanoga doba na području Sardinije te se datira od oko 1800. do 1500. g. pr. Kr. (LILLIU 1982, 12). Smatra se da Coddu Vecchiu zajedno s obližnjim nuragima La Prisciona i Demuro sačinjava isti arhitektonski kompleks. Nurag La Prisciona je od grobnice udaljen oko 600 m u smjeru jugoistoka, dok se Demuro nalazi na oko 200 m udaljenosti te su od njega ostali samo bazni stupovi. La Prisciona je nurag kompleksnog tipa te dio utvrde koja se sastoji od najmanje dva tornja i okružena je kamenim zidom. Danas se ne preporučuje posjetiti ovaj spomenik zbog narušenog stanja strukture. Ova grobnica je od iznimnog značenja kada je u pitanju sepulkralna arhitektura jer se, upravo kao i Li Lolghi, transformirala iz grobnice s galerijom u grobnicu divova (RUJU, CERUTTI 1992, 14).

Slika 12. Rekonstrukcija grobnice Coddu Vecchiu

Grobnica Coddu Vecchiu sastoji se od dva zdanja, naime prvotno je bila sagrađena grobnica s galerijom tzv. *allee couverte* te je kasnije obogaćena polukružnom eksedrom koja definira ceremonijalni prostor (RUJU, CERUTTI 1992, 86). Stariji dio grobnice, tj. grobnica s galerijom duga je 10,50 m i široka 3,50-4,00 m. Ona zatvara pravokutni hodnik s pomoću blokova granita koji su postavljeni na redove, dok je pokrov napravljen pomoću arhitrava. Popločani pod hodnika slijedi prirodni nagib terena, a njegov krajnji dio potpuno je uništen uslijed nezakonitih iskapanja (RUJU, CERUTTI 1992, 87).

Slika 13. Monumentalna stela s vratašcima grobnice divova Coddu Vecchiu

Vanjski polukružni dio grobnice divova sačinjavaju kameni blokovi postavljeni vertikalno koji se oko stele redosljedno smanjuju u visini kako se približavaju vrhovima polumjeseca. Kasnije, blokove podupire zid koji svojim zakrivljenim oblikom ujedinjuje eksedru s glavnim korpusom grobnice (RUJU, CERUTTI 1992, 86). Monumentalna stela koja pokazuje ulaz u grobnicu, baš kao i na lokalitetu Li Lolghi, predstavlja najupečatljiviji element grobnice. Sastoji se od dva elementa: pravokutnog dijela na dnu i gornjeg dijela koji završava u obliku luka. Oba elementa stele ukrašena su duž vanjskog ruba okvirom koji je izveden u plitkom reljefu. Pri dnu donjega dijela smještena su vratašca iza kojih se nalazi maleni dromos omeđen s dva vertikalno postavljena kamena bloka. Svojim položajem dromos dijeli ceremonijalni od sepulkralnog prostora, no funkcija mu je i povezati dio koji pripada eksedri sa starijim arhitektonskim dijelom grobnice.

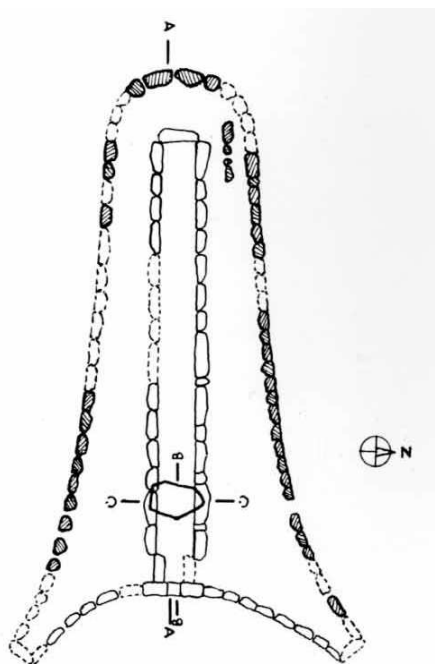
Kada je u pitanju materijal iz grobnice, velik dio je spašen zahvaljujući iskapanjima E. Castaldi 1966.g. Analizom materijala utvrđen je kulturni niz koji odgovara različitim građevnim fazama grobnice. Brojan i raznovrstan keramički materijal pripada nuragijskom periodu, a pronađeni su i poneki fragmenti posuda kulture Bonnanaro. Ovaj materijal je vremenski i tipološki analogan materijalu kulture Bonnanaro pronađenom u grobnici Li Lolghi. Ostali fragmenti keramike u Coddu Vecchiu pripadaju eneolitičkoj kulturi Monte Claro (RUJU, CERUTTI 1992, 87).

5. Goronna (Paulilatino)

Grobnica divova na lokalitetu Goronna sagrađena je nakon 1500. g. pr. Kr., što znači da pripada drugoj fazi brončanoga doba na području Sardinije čiji je kronološki okvir od 1500. do 1200. g. pr. Kr. U ovoj fazi se uz pseudonurage javljaju i jednostavni nuragi s pripadajućim selima, grobnice divova s pročeljem na redove, betili sa shematiziranim motivima te anikonični betili. Kultura Bonnanaro i dalje zadržava svoju tradiciju, uz novosti poput keramike ukrašene metopama i rebrastim dekoracijama. Bitna promjena vezana uz trgovinu i migracije očituje se kroz prisutnost oružja orijentalnog porijekla (LILLIU 1982, 12).

Postoje indicije da se ova grobnica koristila sve do kraja 15. st. pr. Kr. baš kao i grobnica Tamuli di Macomer (LILLIU 1982, 51). Goronna pripada tipu megalitskih grobnica sa središnje postavljenom stelom i dolmensko-ortostatskom strukturom (LILLIU 1982, 49).

Sagrađena u potpunosti od bazalta, ističe se među ostalim grobnicama divova svojom monumentalnom konstrukcijom te duljinom od čak 24,60 m. (LILLIU 2006, 54). Ipak, najveća i najduža za sada poznata grobnica na Sardiniji je San Cosimo na lokalitetu Gonnosfanadiga čija duljina iznosi čak 30 m. (LILLIU 2006, 55). Nadalje, pogrebna komora Goronne je dugačka 18, 25 m i široka 1,31 m. Volumen pokrovnog bloka grobnice iznosi 2,16 m³ a težina 6,78 tona (LILLIU 2006, 54). U ovoj su grobnici pronađeni skeletni ostaci čak dvjesto individua, čime pripada krugu megalitskih grobnica s najvećom koncentracijom ljudskih ostataka na Sardiniji. Osim u Goronni, najviše ljudskih skeletnih ostataka nađeno je u grobnici Ollastedu te je utvrđeno da se radi o tristo individua (PALLOTTINO 1955, 44).

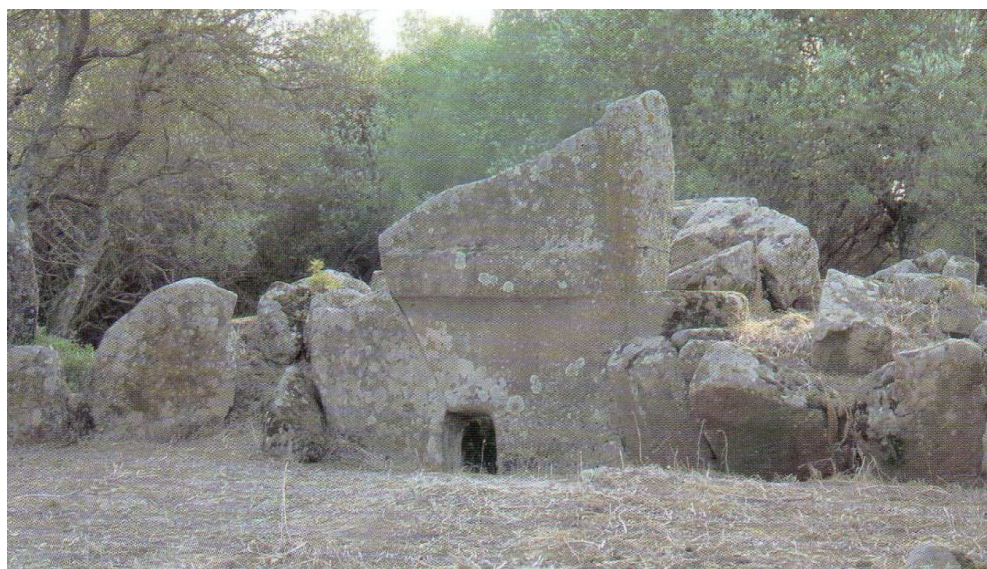

Slika 14. Tlocrt grobnice divova na lokalitetu Goronna-Paulilatino

Kroz dugi tijek korištenja, grobnica je više puta popravljana te su u njoj nađeni mnogobrojni keramički ulomci. Pronađeni su ulomci posuđa od grube keramike, poput tanjurića, lonaca, vrčeva te posude s ručkama različitih tipova (PALLOTTINO 2000, 45). Među keramičkim nalazima ističe se bikonični recipijent s uvučenim obodom te dekoracijom napravljenom s pomoću češlja. Analogan primjerak pronađen je u grobnici Palatu na lokalitetu Birori (LILLIU 2006, 55). Spomenuto posuđe Lilliu datira u 8. st. pr. Kr. U komori je odložen vrh strijele, fragmenti opsidijana, jedan lonac i još dvije posude. Sav navedeni materijal nije vezan za bogate ukope, stoga Lilliu smatra da ovakvi ukopi ne pripadaju elitama ili tzv. obiteljskim elitama (PALLOTTINO 2000, 45).

Uzorci opsidijana poslani na analizu polučili su različite rezultate te se jedan uzorak datira u 1588 ± 200 g. pr. Kr. dok se drugi datira u 1334 ± 126 g. pr. Kr. (LILLIU 2006, 55).

Zbog arhitektonskih karakteristika i funerarnog ritusa, često se povezuje s grobnicom divova Thomes (Dorgali). Pojedini zajednički keramički oblici u ove dvije grobnice prepoznaju se u rogolikim ručkama i cilindričnim nožicama posuda. Navedeni keramički oblici tipični su za kulturu Bonnanaro (LILLIU 1982, 51).

Slika 15. Eksedra grobnice Goronna s ostatkom stele

Nadalje, na planimetrijskom nacrtu Goronne koji je načinio A. Lamarmora, uočljiv je glatki konični kameni blok, visine oko 1,40 m i promjera oko 0,50 cm u podnožju (PALLOTTINO 2000, 148). Pronađen je u eksedri, a načinjen je od bazalta kao i kompletna grobnica (LILLIU 2006, 54). Radi se o tzv. betilu, monolitnom stupu koji oblikom podsjeća na menhire te je analogan onima od bazalta na lokalitetima Cuvass-Dualchi, Sa Pedra Longa Silanus, Nurachi-Sedilo i svetištu Funtana Bacai-Lanusei. Istovrsni primjerci vezani su i uz nurage Giove i Codinalzu-Bonorva, što upućuje na širu religijsku povezanost korištenjem spomenutog arhitektonskog oblika (PALLOTTINO 2000, 148).

Betili različitih oblika nalaze se i u istovremenoj grobnici I na lokalitetu Tamuli-Macomer, gdje se pojavljuju u koničnom obliku, posve ravni ili s prikazima ženskih grudi. (LILLIU 1982, 51).

6. Oridda-Sennori

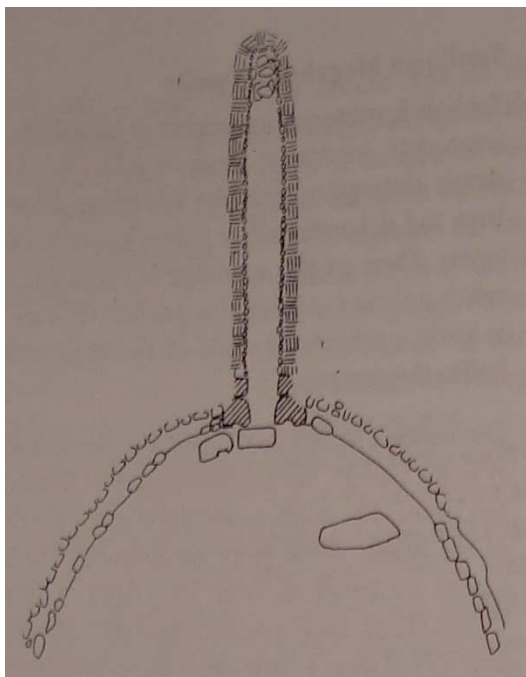
Megalitska grobnica Oridda-Sennori pripada samom kraju druge polovice brončanoga doba na Sardiniji te se prema osteološkom materijalu datira oko 1220 ± 50 g. pr. Kr. (LILLIU 1982, 52). Ipak, na temelju brončanog i bakrenog materijala, Whitehouse smatra da je ova grobnica nastala mnogo ranije, datirajući je na sam početak trećega tisućljeća pr. Kr. (WHITEHOUSE 1981, 51). Nalazi se u pokrajini Sassari (ALESSIO et al 1976, 334).

Oridda je hibridna grobnica koja predstavlja kombinaciju hipogeja s pročeljem tipičnim za grobnice divova. Ima središnje postavljenu stelu, eksedru načinjenu od vertikalnih blokova, pogrebni hodnik i pokrov od poprečno postavljenih kamenih blokova (MELIS 2014, 71). Zbog posebne arhitektonske gradnje, navedena grobnica se u literaturi ponekad svrstava zajedno s hipogejima, grobnicama divova, grobnicama prijelaznog oblika te grobnicama koje imitiraju grobnice divova tj. građevine koje imaju sve potrebne elemente grobnica divova, ali se dijelom ili u potpunosti nalaze pod zemljom (MELIS 2014, 65).

Ipak, na temelju određenih arhitektonskih razlika uvedena je detaljnija tipološka podjela koja hipogejske imitacije grobnica divova svrstava u grupu A, dok je Oridda klasificirana u grupu B. U grupu A su svrstane poznate grobnice poput Sa Figgù-Ittiri i Molafa-Sassari, među kojima eksedra potonje dijeli značajne korespondencije s onima na klasičnim grobnicama divova. Oridda je svrstana u zasebnu grupu iz razloga što su, za razliku od ostalih grobnica slične vrste, zidovi njezine pogrebne komore načinjeni od dijelova kamenih blokova, upravo kao i na primjeru klasičnih nadzemnih grobnica divova. (MELIS 2014, 74).

Sam položaj stražnjeg dijela grobnice te način na koji je izgrađen posebno je zanimljiv te je i dalje predmet suprotstavljenih rasprava. Iako Contu navodi drugačije, Melis smatra kako je potrebno daljnjim pregledom pokrovnih blokova istražiti je li stražnji dio grobnice možda bio isklesan u živoj stijeni (MELIS 2014, 71).

Dio grobnice, tj. pogrebni hodnik nalazi se pod zemljom, dok se eksedra sa stelom nalazi poviše tla. Dromos je isklesan unutar malenog brdašca od ilovače te je naknadno obložen nizom malenih kamenih blokova vapnenca pri čemu dominiraju blokovi pokrova. Za razliku od ostalih grobnica divova, pod Oridde je postavljen 0,55 m niže u odnosu na prag polukružnih vratašca pri dnu stele (CONTU 2000, 324).

Slika 16. Tlocrt megalitske hibridne grobnice na lokalitetu Oridda-Sennori

Hipogej se sastoji od jedne pravokutne odaje duljine 7,45 m, širine 0,85-0,75 m i visine 1,65 m. Pročelje grobnice napravljeno je u stilu grobnice divova te iznosi 9,50 m duljine. Na sredini pročelja nalazi se stela kvadratnog oblika s malim nadsvođenim vratašcima izvedenima u reljefu.

Od keramičkog materijala nađene su posude s uvučenim obodom i okomitim rebrima koje podsjećaju na keramiku kulture Bonnanaro, tj. na oblike njezine završne faze Sa Turricula (LILLIU 1982, 52). Pronađene su i zdjelice s ručkama, stožaste zdjele s jednom ručkom, polukružne zdjele te posude cilindrično-koničnog oblika (LILLIU 1982, 53).

Fragmenti keramičkog materijala iz hipogejske grobnice IV na lokalitetu Sa Figu-Ittiri koji pripadaju fazi Sa Turricula pokazuju analogije s onima u Oriddi. Isto tako, analogije s Oriddom pokazuje i keramički materijal protonuraga Peppe-Galluri u pokrajini Sassari. Kada je u pitanju keramički materijal rane faze srednjega brončanoga doba, fragmenti pronađeni u grobnici Oridda analogni su onima u grobnici divova Coddu Vecchiu u pokrajini Sassari i naselju Santa Vittoria di Nuraxinieddu u pokrajini Oristano (MELIS 2014, 47).

Nadalje, analogan keramički materijal faze Sa Turricula pronađen je u grobnicama-hipogejima II, IV i VIII na nekropoli Sa Figu-Ittiri, Campu Lontanu I-Florinas, Tana- Lu Mazzoni i Ladrofurto-Sassari.

Za navedene grobnice tipična je prisutnost velike količine keramike koja često može imati ornament izveden na dnu posude kao što je slučaj u Oriddi. (MELIS 2014, 77).

Osim arhitektonske važnosti, Oridda je bitna i zbog toga jer su u njoj pronađeni skeletni ostaci 27 individua na kojima se provela antropološka obrada (WHITEHOUSE 1981, 51). Kolagen poslan na analizu pribavljen je iz osteološkog materijala iz zone D u sloju II. U zoni D koja se nalazi 4 m iza grobne komore, u slojevima I i II pronađeno je mnoštvo skeletnih ostataka i lončarije vezane za nuragijski period (ALESSIO et al 1976, 335).

Kosturi su pronađeni u nepovezanom redoslijedu te se radi o dvadeset odraslih osoba, šestero djece i jednom fetusu. Zahvaljujući antropološkoj analizi skeleta iz Oridde, danas su nam poznate informacije o fizionomiji brončanodobnog stanovništva Sardinije, poput one da su žene uglavnom bile visoke 150,07 cm što poprilično odudara od prethodnih kultura.

Na primjer, pripadnice neolitičke kulture Ozieri u prosjeku su bile visoke 156,5 cm. Zanimljivo je da današnja prosječna visina žena u unutrašnjosti Sardinije iznosi samo 149,8 cm te je jedna od sardinijskih specifičnosti. Kada su u pitanju antropološke karakteristike, bitno je posvetiti pažnju i prirodnoj grobnici Sisaii zbog analiza koje su obavljene na skeletnom materijalu (LILLIU 1982, 60). Zahvaljujući istraživanjima na skeletima iz Oridde i Sisaie ustanovljeno je da su žene toga vremena imale jako malo lice s izraženim jagodicama, maleni nos i šiljatu bradu. Ključne kosti su im bile kratke i jake, lopatice pravilnog oblika, nadlaktične kosti pomalo robusne, a stopala uska. Općenito se ovakva morfologija uklapa u mediteranski tip sa određenim kromanjonskim udjelom (LILLIU 1982, 61).

7. Sa Domu 'e s' Orku-Siddi

Lokalitet se nalazi na južnom dijelu otoka Sardinije, u pokrajini Cagliari (LILLIU 1982, 51). Ova se grobnica nalazi nedaleko od nuragijskog naselja te se datira u drugu fazu brončanog doba Sardinije. Sastavni je dio arheološkog kompleksa koji se nalazi na platou Siddi te uključuje još 16 nuraga i nuragijsko naselje (HOLT 2013, 135). Na sjevernom dijelu platoa, blizu nuraga Sa Conca Sa Cresia nalazi se struktura koja bi mogla biti sakralni zdenac te još nije utvrđeno pripada li srednjem brončanom dobu ili kasnijim razdobljima (HOLT 2013, 140). Plato Siddi je bio atraktivna lokacija za podizanje nuragijskog uporišta jer pruža odličan pregled okolnog terena dok je istovremeno teško pristupačan te se odlikuje bogatstvom bazaltnih stijena.

15 nuraga ravnomjerno je raspoređeno po opsegu platoa dok je 16-ti nurag ostao nedograđen. Prisutni su raznovrsni tipovi nuraga polazeći od tipova s jednim tornjem i višestrukim tornjevima pa sve do kompleksnih nuraga (HOLT 2013, 135).

Sam razmještaj nuraga upućuje na njihovu defenzivnu funkciju te su vjerojatno služili za povećanje preglednosti okolnog prostora (HOLT 2013, 137).

Slika 17. Položaj platoa Siddi na sardinijskom otoku

Ovaj arheološki lokalitet dugo je vremena bio poznat znanstvenicima, no prvi je put službeno opisan 1941.g. u članku G. Lilliu. Svejedno, otada platou Siddi nije posvećena velika arheološka pažnja zbog čega je u literaturi samo sporadično spominjan te je provedeno malo terenskog istraživanja (HOLT 2013, 135). Osim geografske i političke važnosti, pretpostavlja se da je plato Siddi mogao biti i metalurški centar jer su tragovi taljenja bronce pronalazeni u ostalim nuragima i okolo njih (HOLT 2013, 137). Na temelju dosadašnjih saznanja o razvoju nuragijske arhitekture, moguće je zaključiti kako je do izgradnje naselja došlo u periodu ranoga srednjega brončanoga doba. Gradnja novih spomenika prestaje tijekom prijelaza iz srednjega u kasno brončano doba, no plato je vjerojatno i dalje ostao nastanjen (HOLT 2013, 135).

Slika 18. Raspored 16 nuraga i jedne grobnice divova na platou Siddi

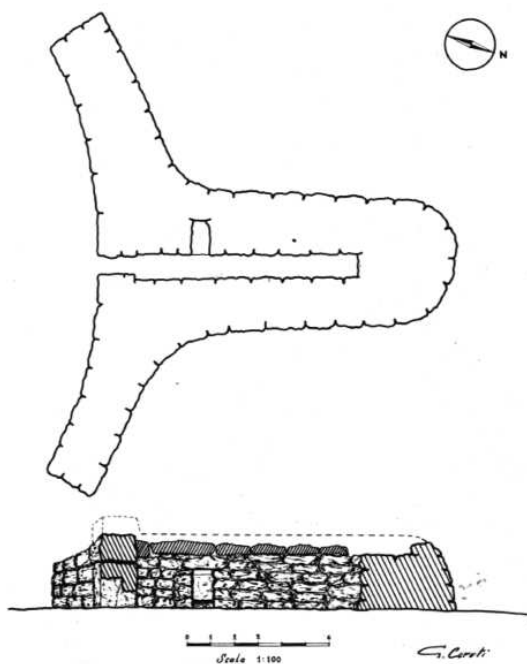
Kada je u pitanju prehrana nuragijskog stanovništva platoa Siddi, analize faune iz nuraga Sa Conca Sa Cresia pokazale su kako se najviše konzumiralo meso kože i ovce pa zatim svinje te goveda. U prehrani su korištene i divlje životinjske vrste poput izumrle vrste sardinijskog glodavca, ptice i jeleni (HOLT 2013, 186). Grobnica divova nalazi se na sjevernom dijelu platoa te joj u prijevodu ime znači Kuća Ogra (HOLT 2013, 136). Smještena je u blizini nuraga Sa Conca Sa Cresia koji je kao i grobnica izgrađen za vrijeme srednjega brončanoga doba. Ova dva spomenika pripadaju najranije podignutim strukturama na platou (HOLT 2013, 195). Smatra se da je grobnica Sa Domu 'e s' Orku sakralno zamijenila grobnicu tipa *shaft grave* (grob u rovu) s prijelaza eneolitika u rano brončano doba koja se nalazila u podnožju platoa. Sa Domu 'e s' Orku je izgrađena od horizontalno postavljenih kamenih blokova te se takav stil gradnje povezuje s periodom za vrijeme i nakon podizanja nuraga (HOLT 2013, 196).

Slika 19. Pogled na eksedru grobnice Sa Domu 'e s' Orku

Ova grobnica često je isticana kao reprezentativan primjerak takvog arhitektonskog izričaja. Nažalost, poput većine istaknutih grobnica divova često je zanemarivana te stoga u unutrašnjosti grobnice nisu pronađeni nikakvi skeletni ostaci. Siromašna materijalna kultura zabilježena je u temeljima grobnice gdje je pronađena keramika iz srednjega brončanoga doba te punska i rimska keramika.

Nedostatak kasnobrončanodobne keramike upućuje na napuštanje platoa na kraju srednjega brončanoga doba (HOLT 2013, 139). Glavni dio grobnice sačinjava izdužena prostorija koja je duga 15,20 m te ima profil koji blago podsjeća na polumjesec (LILLIU 1982, 54). Vratašca iz kojih se direktno ulazi u dromos visoka su 0,50 m, široka 0,60 m i duga 1 m te su uokvirena jednim kamenim blokom (LILLIU 1941, 137). Iza vratašca, dugačka komora prelazi u pravokutnu prostoriju duljine 9,50 m i širine 1,10 m koja je na visini od 2,10 m zatvorena golemim kamenim blokovima. Volumen kamenih blokova kreće se od 4,16 do 1,59 m³, dok im težina varira po komadu od 12,48 tona do 4,77 tona. S lijeve strane ove prostorije nalazi se manja pravokutna prostorija tzv. naveta, koja je služila za odlaganje priloga ili za provođenje pogrebnih obreda, dok je ostatak galerije imao funkciju kolektivne grobnice (LILLIU 1982, 54). Konstrukcija ove lateralne cele inspirirana je arhitekturom nuraga te je sagrađena istom tehnikom (LILLIU 1941, 137). Duljina joj iznosi 1,80 m, širina 1,10-1,05 m i visina 1,10 m te je uzdignuta od popločanog hodnika za 0,55 m (LILLIU 1941, 138). Potporni zidovi ove prostorije postavljeni su u tri reda čime se dobiva tipična dolmensko-nuragijska fizionomija (LILLIU 1941, 139).

Slika 20. Plan i presjek megalitske grobnice na lokalitetu Sa Domu 'e s'Orku-Siddi

Vanjska sekcija grobnice visoka je 4,50 m te se sastoji od horizontalno postavljenih kamenih blokova od bazalta (LILLIU 1982, 54). U predvorju grobnice, kako je i uobičajeno, pronađene su keramičke posude koje su ostale kao posljedica jednog zajedničkog pogrebnog rituala (HOLT 2013, 196). Osim keramičkog materijala u predvorju je pronađena i jedna posuda od bazaltne lave kojoj se pripisuje ritualno značenje (TANDA 2003, 82). Nalazi se pokraj vratašca te je kuglastog oblika i ima dvije okomito postavljene ručke. Njezin vanjski promjer iznosi 0,25 m, debljina oboda 0,05 m te visina 0,10 m. S velikom vjerojatnošću se može govoriti o sakralnoj funkciji bazaltne posude uslijed analogija s malim ritualnim bazenom u grobnici divova Bopitos-Laeru (LILLIU 1941, 139).

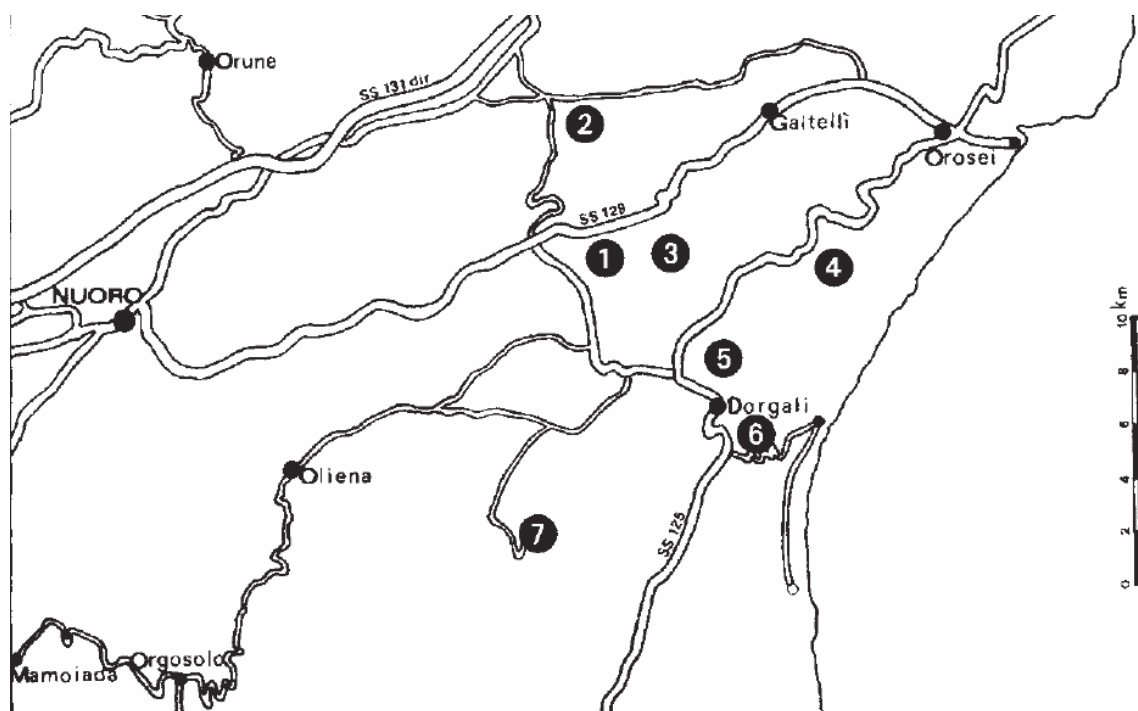
Iznenadjujući arhitektonski element ove grobnice je tzv. naveta, koja je inače karakterističan oblik na otoku Menorci. Zbog izrazite sličnosti, postoji mogućnost da se naveta megalitskog kompleksa Siddi zamijeni s onom na lokalitetu Rafal Rubi-Mahon ili Es Tudons (LILLIU 1982, 54).

8. Biristeddi-Dorgali

Grobnica divova Biristeddi pripada trećoj tj. završnoj fazi bronzanoga doba koja obuhvaća period od oko 1200.g.-900. g. pr. Kr. (LILLIU 1982, 12).

Radiokarbonski datumi s pomoću kojih se odredio početak i razvoj spomenute faze dobiveni su iz nuraga Ortu i Albucciu te svetišta Malchittu. Materijal indikativan za ovu fazu jesu bakreni ingoti ciparskog porijekla tipa 11-111 Buchholz i pripadaju periodu od 13. st. pr. Kr. do 12. st. pr. Kr. Pronalazeni su u blizini ili u unutrašnjosti nuraga. U ovom se periodu povećava prisutnost mikenske slikane keramike na prostoru istočne Sardinije. Kao najbitniju pojavu ovog perioda možemo istaknuti kompleksne ili višestruke nurage koji imaju bogatu tipologiju i elaboriran sistem konstrukcije. Nadalje, javljaju se novi arhitektonski oblici, poput svetišta s pravokutnom odajom, svetišta s megaronom i svetišta s bunarom koja su vezana uz kult vode (LILLIU 1982, 62).

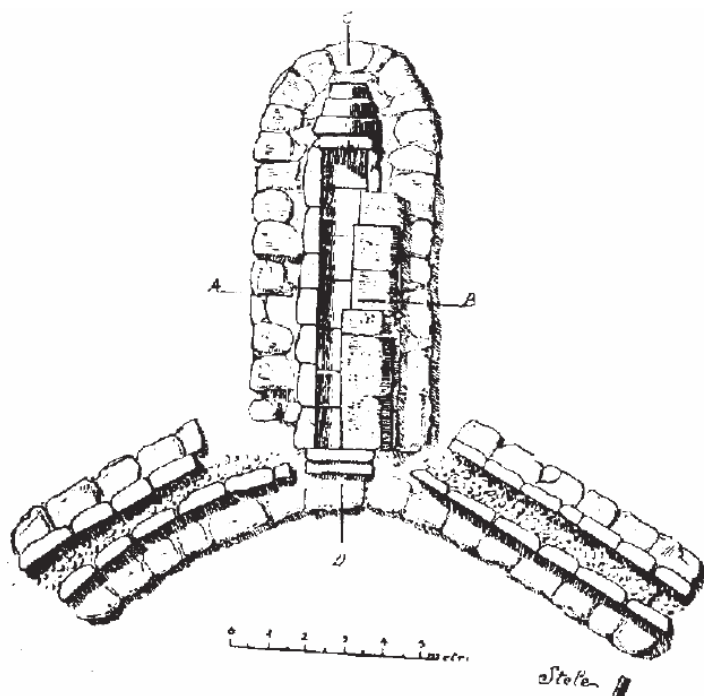
Kada su u pitanju grobnice divova, nastavljaju se graditi grobnice sa središnje postavljenom stelom i grobnice s horizontalno postavljenim kamenim blokovima. Nova pojava su grobnice s nazubljenim frizovima te polaganje pokojnika u grobnice u prirodnim udubinama (*tombe a tafone*) (LILLIU 1982, 12).

Slika 21. Položaj lokaliteta Biristeddi-Dorgali u pokrajini Nuoro

Nadalje, lokalitet Biristeddi se nalazi oko 250 metara sjeverno od nuraga Purgatoriu kojeg karakterizira monumentalna i kompleksna građa. Arheološko nalazište Biristeddi-Dorgali nalazi se istočno od grada Nuoro, glavnog grada istoimene pokrajine.

Ovaj lokalitet sačinjavaju tri megalitske grobnice podignute u različitim vremenskim periodima. Dvije grobnice su napravljene s pomoću horizontalno postavljenih kamenih blokova, dok je treća grobnica starija te ima dolmensku strukturu. Spomenute dvije grobnice istraživao je Taramelli već 1927.g. Grobnica najvećih dimenzija poznata pod nazivom “Sa Tumba de Su Re“ odlikuje se elegantnim i profinjenim oblikom koji je rezultat postupne evolucije. Glavno tijelo grobnice izduljenog je pravokutnog oblika s apsidom te je dugačko 10 m i široko 4,75 m. Pogrebna komora pravokutnog oblika duga je 8 m, široka 1,20 m i visoka 1,80 m. Široka polumjesečasta eksedra duga je 12,80 m i visoka 2,70 m.

Slika 22. Tlocrt grobnice divova I na lokalitetu Biristeddi-Dorgali

Zidovi glavnog hodnika načinjeni su od velikih kamenih blokova koji su precizno izrađeni u obliku kvadrata i postavljeni u pravilne redove. Postavljeni su na način da zatvaraju prostoriju jednom trokutastom sekcijom. Apsida koja oblikuje stražnji profil grobnice i trenutno nije vidljiva, bila je sagrađena od tri golema kamena bloka čija masivnost opada s visinom. Bočne strane eksedre su napravljene od dva reda okomito postavljenih kamenih blokova između kojih se nalazilo mnoštvo keramičkih posuda.

Kameni blokovi eksedre s finom obradom na prednjoj strani, formiraju jedan oblik ograde koja zagrađuje klupu za sjedenje, koja se proteže duž baze kamenog polukruga. Iskapajući teren, Taramelli je pri kraju desnog polukruga eksedre uočio jedan monolit trapezastog oblika koji je blago reducirana prema vrhu te ima visoku bazu s kvadratnim presjekom (MORAVETTI 1998, 79).

E. Castaldi je primjetila kako u sredini eksedre leži jedan stožasto-trapezasti kameni blok za zupcima. Na njemu se nalaze standardna tri vertikalna udubljenja u kojima su se, sa svakom sigurnošću nalazila tri malena betila (MORAVETTI 1998, 84). Gotovo identičnu situaciju zatičemo na lokalitetima Iloi-Sedilo i Seleni-Lanusei. Na fasadi su naslagani horizontalno položeni kameni blokovi poviše kojih je položen trapezasti kameni blok s tri udubljenja u kojima su se nalazili betili. P. Melis smatra kako tri betila simboliziraju trojno božanstvo (MELIS 2003, 33).

Slika 23. Vanjski zidovi grobnice Biriteddi-Dorgali

Kada je riječ o materijalnim ostacima, u pogrebnom hodniku je pronađena perlica od plavog stakla orijentalnog porijekla i fragmenti keramičkih posuda s uzorkom koji podsjeća na češalj. Bitno je napomenuti kako određeni dio keramičkog materijala pripada i rimskom periodu, kada je ova grobnica ponovo bila u uporabi. Ova grobnica je vrlo važna zbog prisutnosti osteološkog materijala koji pripada dvjema individuama. Radi se o siromašnim ostacima od kojih dio pripada jednoj mlađoj, a dio starijoj individui. Utvrđeno je da su im zubi bili istrošeni, dok analiza kostiju otkriva da je riječ o osobama robusne tjelesne građe. Pregledom kranija utvrđeno je kako ove osobe imaju dolikefalni tip glave.

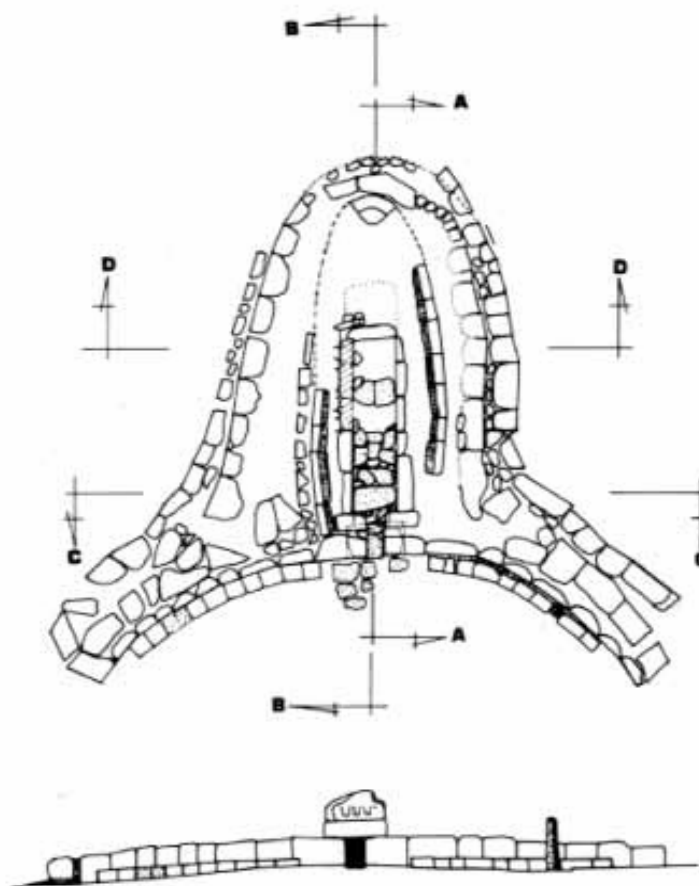
Nadalje, samo stanje grobnice Biristeddi dosta je narušeno od vremena Taramellijevih iskopavanja do danas te su nažalost pojedina oštećenja toliko ozbiljna da ih više nije moguće popraviti. Desetak metara od ove grobnice nalaze se ostaci druge grobnice koja se jedva može prepoznati jer je bila jako devastirana već u vrijeme Taramellijevih iskopavanja (MORAVETTI 1998, 84). Trenutno se može prepoznati jedino ostatak hodnika koji je očuvan u 4 m duljine, 0,80 m širine i 1,30 m visine. Fino oblikovani kameni blokovi koji sačinjavaju grobnicu trapezastog su i četvrtastog oblika a poneki blokovi čak imaju kružni presjek.

Treća, starija grobnica napravljena je na principu dolmena sa središnje postavljenom stelom. Nalazi se sjeverno udaljena manje od 200 metara od prethodno opisane grobnice I. Glavno tijelo grobnice dugo je 12,50 m te sadrži jednu pravokutnu sepulkralnu odaju duljine 7,50 m i širine 1,70 m. Pročelje ove grobnice čije su bočne strane asimetrične dugo je 20 m i široko 7 m. Jedan fragment stele pronađen je na sjeveroistočnom kraju kamenog polukruga. (MORAVETTI 1998, 85).

9. Bidistili-Fonni

Grobница Bidistili-Fonni pripada trećoj fazi bronzanoga doba i nalazi se u pokrajini Nuoro. (LILLIU 1982, 101). Otkrio ju je G. Lilliu 1976.g. koji je dvije godine kasnije proveo istraživanja. Prilikom iskopavanja otkriveno je da je grobnica bila predmet interesa raznoraznih pljačkaša koji su oštetili i otuđili velik dio arheološkog materijala.

Grobница je sagrađena od horizontalno postavljenih kamenih blokova te je kompletno sačinjena od granita. Temelji grobnice napravljeni su od kamenih blokova velikih dimenzija poviše kojih su postavljena četiri reda fino obrađenih blokova. Najgornji red kamenih blokova sužava se kako bi pružio potporu pokrovu. Ukupna duljina grobnice iznosi 12,30 m, širina 8 m, a visina 1,50 m. Orijentirana je u smjeru istok-jugoistok. Eksedra je, u vrijeme kada je podignuta bila visoka 4 m i duga 14,66 m (ATZENI 2011, 76). Duž kamenog polukruga proteže se klupa izrađena od kvadratnih blokova i visine oko 25 cm. Na njoj su sjedili posjetitelji koji su tu ostavljali tanjure s jelom i vrčeve s pićem za preminule (LILLIU 1982, 103). Prilikom iskopavanja, eksedra je podijeljena na tri sekcije, pri čemu je desna strana označena slovom A, sredina slovom B i lijeva strana slovom C. U sekciji A je pronađeno najviše arheološkog materijala, čak 153 nalaza tj. 80% ukupnih nalaza na ovom lokalitetu, u sekciji B 27, a u sekciji C tek dva nalaza (ATZENI 2011, 77).

Slika 24. Tlocrt grobnice Bidistili

Ovakav raspored materijalnih ostataka tipičan je za pokrajinu Gallura. Paralelno s ritusom pokapanja u grobnicama divova, u istom vremenskom periodu siromašniji sloj Gallure pokapa svoje umrle u prirodnim granitnim udubinama, tzv., *tombe a tafone* (LILLIU 1982, 104).

U grobnici Bidistili u sekciji A pronađen je jedan maleni granitni menhir koji nalikuje na betil. (LILLIU 1982, 103). Sveukupno je u eksedri pronađeno 192 arheološka nalaza, od kojih su njih 182 keramički a ostalih 10 litički predmeti. Litički se materijal sastoji od jednog kružnog komada škriljevca nepoznate namjene, fragmenta opsidijana, malene oštrice od opsidijana, komada kvarca kojem nije poznata namjena, dva granitna tučka, kamenoga brusa, kamene zdjele, fragmenta malenog granitnog čekića i jednog fino uglačanog kamenog predmeta nepoznate funkcije (ATZENI 2011, 78).

Keramički materijal znatno je brojniji te se sastoji od raznovrsnih zdjela, plitica, vrčeva i uljanica. Dominantni keramički oblik u eksedri grobnice jesu tave (ATZENI 2011, 91). Datacija određenih zdjela na kraj brončanoga i početak željeznoga doba upućuje na kontinuirano korištenje grobnice (ATZENI 2011, 78).

Slika 25. Pogled na eksedru grobnice Bidistili

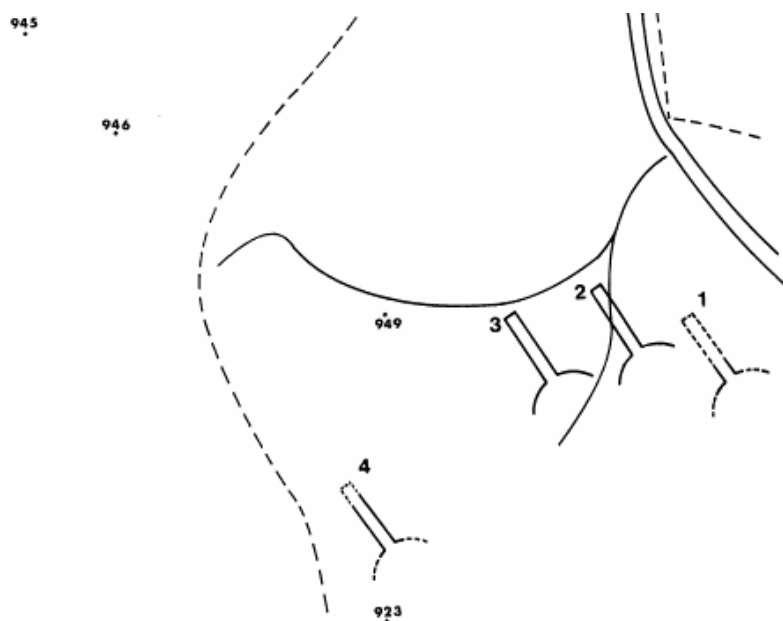
Pogrebna komora duga je 4 m i široka 0,93 m te ima popločan pod. U njoj je pronađeno tek osam materijalnih nalaza od kojih iznimnu važnost ima željezna narukvica koja je ujedno i jedini metalni nalaz. Pronađena je među šest keramičkih posuda. Osmi nalaz je fragment uglačanog kamenog brusa. Pogrebni hodnik nalazio se poviše naslaga riječnog šljunka što prema Lilliu ima simboličko značenje povezano s kultom vode. U tom smislu riječni šljunak simbolizira putovanje preminulog preko vode u vječno boravište (ATZENI 2011, 79).

Sa strane pogrebne komore pronađena su četiri litička nalaza; dva žrvnja, brus i tučak. Jedan od dva žrvnja i tučak pronađeni su na desnoj strani do komore, dok se za ostala dva nalaza ne može utvrditi s koje su strane pronađena. U dosadašnjoj literaturi često se navodi kako ovi predmeti potječu iz eksedre. Pretpostavlja se kako su ovi predmeti mogli biti uklonjeni iz komore kako bi se oslobodilo mjesto za nove ukope i druge rituale (ATZENI 2011, 111). Svejedno, funkcija spomenutih predmeta i dalje ostaje povezana s funeralnim ritusom (ATZENI 2011, 80). Sa strana pogrebnog hodnika i u području iza eksedre pronađeno je šest nalaza koji se sastoje od pršljena, kamene ploče, dva predmeta od opsidijana, ovalnog brusa i čekića. Moguće je da su ovi predmeti bili sastavni dio pogrebnog rituala te da su kasnije odbačeni (ATZENI 2011, 81). Općenito su malobrojni ukrašeni nalazi, pa je tako u pogrebnoj komori samo jedan predmet ukrašen dok je u eksedri 62% nalaza ukrašeno, od čega većina pripada keramičkim nalazima (ATZENI 2011, 82).

Kada je u pitanju keramički materijal, ukupno je deset posuda ukrašeno antropomornim motivom s unutarnje strane stijenke. Malobrojne posude dekorirane su drugačijim tehnikama ukrašavanja kao što su dodavanje plastičnih aplika, urezivanje i žlijebljenje (ATZENI 2011, 83).

10. Madau-Fonni

Grobnica Madau -Fonni pripada trećoj fazi brončanoga doba te je poput grobnice Bidistili sagrađena na početku kasnoga brončanoga doba, u 13. st. pr. Kr. i korištena sve do kraja brončanoga doba tj. 10. st. pr. Kr. (BITTICHESU 1998, 147). Lokalitet je istraživao G. Lilliu tijekom četiri istraživačke kampanje u periodu od 1982. do 1985.g. (PROVERBIO et al, 1987, 62). Nekropola se nalazi u pokrajini Nuoro, nedaleko od lokaliteta Lanusei na kojem se također nalazi grobnica divova iz perioda kasne bronce. Cjelokupni kompleks Madau-Fonni pripada lokalitetu Pratobello te se nalazi s desne strane ceste, u podnožju Gennargentua, u plodonoj ravnici između Fonnia, Orgosola i Mamoiade.

Slika 26. Raspored četiriju grobnica divova na nekropoli Madau-Fonni

Opisani geografski prostor odlikuje se bogatstvom arheoloških nalaza. Na samo 1 km udaljenosti od nekropole, u selu Gremanu nalazi se jedinstveni primjerak nuragijskog akvadukta. Nekropola Madau-Fonni služila je kao mjesto ukopa stanovnicima obližnjih triju sela koja su smještena u dolini rijeke Gremanu. Na nekropoli je nađeno mnoštvo bogatih arheoloških predmeta koji pripadaju kasnom nuragijskom periodu (12.-11. st. pr. Kr.), počevši od brončanih narukvica, keramičkih posuda do staklenih perlica (LILLIU 2006, 100).

Nekropola Madau-Fonni sastoji se od četiri grobnice koje su orijentirane u smjeru jugoistok-sjeverozapad (PROVERBIO et al, 1987, 59).

Među njima se ističu grobnice II i III zato što pripadaju rijetkim grobnicama divova koje se uspjelo potpuno restaurirati iako su više puta bile vandalizirane (ATZENI 2011, 7). Također se ističu zbog nazubljenih kamenih blokova koji se nalaze pri vrhu stele te se datiraju u sam kraj brončanoga doba tj. 10. st. pr. Kr. (PROVERBIO et alii, 1987, 62). Grobnica I se ističe kao primjer najveće i najbolje sagrađene grobnice u estetskom smislu. Definirana je kao grobnica divova s pročeljem načinjenim od nizova kamenih blokova (LILLIU 2006, 100). Grobnice I, II i III načinjene su od horizontalno postavljenih kamenih blokova zbog čega se njihov način gradnje često uspoređuju s onim primijenjenim na grobnici Biristedi-Dorgali (BITTICHESU 1998, 149)

Grobnica I predstavlja monumentalni mauzolej sagrađen izvanrednom tehnikom od granita čiji su blokovi fino uglaçani. Eksedra se rasprostire na 24 m dužine, dok je pogrebna komora trapezastog oblika te dimenzija 9 m x 1,20/1,00 m. Komora je u pojedinim dijelovima zaobljena s pomoću kamenih blokova koji se nastavljaju na sam vrh grobnice te su na visini od 1,50 m pokriveni kamenim blokovima koji sačinjavaju pokrov. Na podu su se nalazili ponovno iskorišteni kameni blokovi od kojih su poneki imali udubljenja te su izvorno pripadali pokrovu ili bočnim stranama starije grobnice divova koja se datira u srednje brončano doba. Stela starije grobnice horizontalno je položena ispod glavnog ulaza u novu grobnicu te je služila kao potporanj i stepenica. Ostali blokovi kamena starije grobnice iskorišteni su za izgradnju klupe na kojoj su se ostavljali prilozi.

Pročelje grobnice bilo je u potpunosti izloženo javnosti dok je ostatak grobnice bio prekriven tumulom načinjenim od zemlje i kamenja. Unutar njega pronađeni su fragmenti keramike, čekići, dlijeta od čvrstog kamena koja su pronađena u dijelovima nakon što su iskorištena za obradu i doradu litičkog materijala nove grobnice. U arhitektonskom smislu, gornji dio pogrebne komore podsjeća na navetu. Lilliu tumači navetu kao simbol pogrebne lađe koja prevozi preminule u podzemni svijet.

Grobni prilozi poput žrvnja, brončane narukvice, keramičkih posuda te pršljena govore o prisutnosti obaju spolova među pokojnicima (LILLIU 2006, 59). U ceremonijalnom prostoru eksedre prilagala se hrana i piće u keramičkim posudama. Većina posuda koja je ostavljena vani na klupi za priloge, pronađena je u fragmentima te Lilliu objašnjava kako su u određenom trenutku posude popadale s mjesta gdje su prvotno ostavljene i razbile se. Osim keramičkih posuda, u eksedri su prilagani i kameni žrvnjevi i tučkovi koji su povezuju s prilaganjem pšenice i ječma.

Slika 27. Desni dio eksedre grobnice III na nekropoli Madau-Fonni

Kada je riječ o grobnicama Madau II i III klupa za odlaganje priloga pronađena je u niši unutar grobnice, kao što je slučaj kod grobnice Sa Domu 'e s' Orku-Siddi (BITTICHESU 1998, 123) Nadalje, u eksedri grobnice I pronađeni su i maleni betili od trahita (LILLIU 2006, 60). Piramidastog su i stožastog oblika, te su svi nađeni u fragmentima od ukupno 150 komada (BITTICHESU 1998, 152) Moguće je da simboliziraju božanstvo bika koje štiti pokojnike. Analogni materijalni predmeti su pronađeni u grobnicama Bathos-Sedilo, Elighe Onna-Santu Lussùrgiu i Su Nidu 'e Su Crobu (LILLIU 2006, 60).

Grobnica II je starija od prethodne te je podignuta na mjestu prijašnje dolmenske grobnice. Pogrebna komora je sagrađena od kvadratnih kamenih blokova te je posebna je rijetkost što je pronađena u gotovo netaknutom stanju. (LILLIU 2006, 100).

Posebno je neobičan položaj obližnjeg planinskog prolaza *l'Arcu de Correboi*, koji je ime dobio prema svom obliku koji podsjeća na bikove rogove. Naime, ovaj prolaz se nalazi u ravnini s ulazom u sve grobnice nekropole Madau-Fonni te iz tog razloga Lilliu smatra kako je oblik planinskog prolaza imao utjecaj na rogoliki oblik eksedre spomenutih grobnica (LILLIU 2006, 100).

10. Društvena organizacija nuragijskog perioda

Pitanje društvenog ustroja nuragijske civilizacije već je dugo vremena predmetom brojnih suprotstavljajućih rasprava, a razrješavanje ove tematike otežano je uslijed nedovoljne prisutnosti grobnih priloga. Usprkos tome, postoje drugi indikatori velike važnosti kojima se možemo voditi u rasvjetljavanju situacije. Prvenstveno je intrigantno postojanje očigledno snažne organizacije koja je u mogućnosti podizati monumentalna i kompleksna zdanja poput nuraga, grobnica divova te elaboriranih svetišta raznih varijanti; koja istovremeno prakticira polaganje rijetkih i oskudnih grobnih priloga. Iz monumentalnosti građevina i vremena utrošenog u njihovo nastajanje spoznaje se važnost održavanja religije. No, spomenuta grandioznost nije uočena u odnosu prema pokojnicima, što upućuje na drugačiju klasifikaciju u sferi religije i zagrobnog života. Jednaki pristup prema pokojnicima potaknuo je mnoge autore na zagovaranje društvenog razvoja bez postojanja elita pa je u tom smislu bitno razlikovati evolucijsku i neevolucijsku teoriju razvoja društva (GONZALEZ 2014, 141). Evolucijski pristup široko je rasprostranjen te se odnosi na društva koja dosegnu visok tehnološki i kulturni razvoj, upravo zbog postojanja hijerarhije.

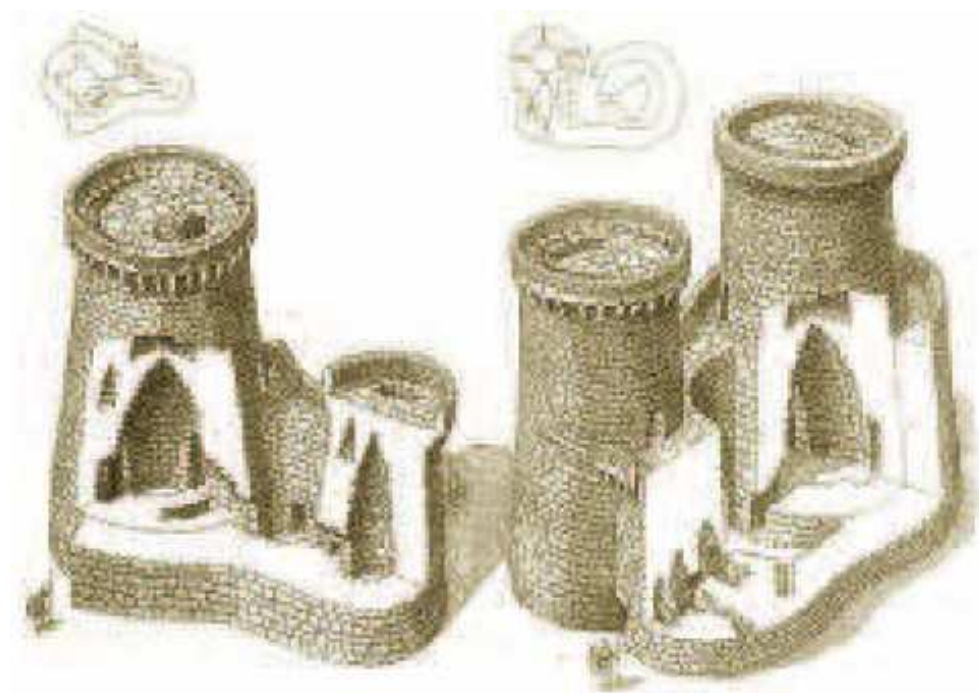
Slika 28. Brončane figurice s lokaliteta Monte Arcosu-Uta

Neevolucionisti spomenute organizacije nazivaju kompleksnima te smatraju kako hijerarhija nije potrebna za postizanje socijalno-političkog razvoja (GONZALEZ 2014, 142).

Određeni autori smatraju kako nuragijsko društvo Sardinije nije ni pokušalo oformiti svoj oblik državnog uređenja te se stoga ono ne može ni rekonstruirati. Ipak, nuragijsko se stanovništvo odlikovalo značajkama visoko razrađenog društvenog uređenja što se očituje kroz sudjelovanje u širokoj pomorskoj trgovačkoj mreži, impresivnim dostignućima na području metalurgije, arhitekture i umjetnosti. Sasvim je jasno da je podjela poslova bila neizbježna u cilju uspješnog provođenja navedenih gospodarskih grana, a time i društveno raslojavanje.

Iako su pokojnici u kolektivnim grobnicama ravnopravno sahranjeni, postoje drugi indikatori vezani za funeralni ritus koji upućuju na drugačiju situaciju (GONZALEZ 2014, 141).

Naime, tijekom kasnoga bronzanoga doba grobnice divova nisu bile jedino mjesto ukopa, već su se određeni pojedinci sahranjivali i u prirodnim udubljenjima u stijeni (*tombe a tafone*). Osteološka analiza pokazala je znatnu razliku među pojedincima sahranjenima u grobnicama divova i onima u stijeni, s tim da su zdravije i bolje uhranjene individue sahranjene u grobnicama divova (HOLT 2013, 130).

Molineddu - Oristano

Palmavera - Alghero

Slika 29. Tlocrt i presjek nuraga Molineddu (Oristano) i Palmavera (Alghero)

Isto tako, indikatore društvene hijerarhije pronalazimo u malim brončanim figuricama (*bronzetti*) ritualne namjene koje su pronađene u svetištima Senorbi, Santa Vittoria-Serri, Monte Arcosu-Uta, Ittiri, Nurdole-Orani i dr. (GONZALEZ 2014, 152). Bitno je napomenuti da spomenute figurice nikada nisu pronađene u grobnicama divova, no značajne su pri proučavanju nuragijske religije i društvene hijerarhije koji su neodvojivi od grobnica divova. Bernardini i Contu interpretiraju brončane figurice kao votivne žrtve koje označuju status i položaj osobe koja ih prilaže. Tronchetti smatra kako predstavljaju razvoj nuragijske aristokracije od ratničke elite prema eliti koja posjeduje materijalna bogatstva tj. plutokraciji (GONZALEZ 2014, 141). Ipak, na temelju dosadašnjih arheoloških saznanja isti autor objašnjava kompleksnost socijalne situacije nuragijskog perioda Sardinije. Pri tome ističe kako se prestižna dobra uvijek nalaze u kontekstu javnih građevina, poput svetišta te se nikada ne pojavljuju u privatnoj sferi. Osim toga, nisu pronađeni nalazi koji bi upućivali na elitne gozbe, kao ni grobnice u kojima se određeni pokojnik izdiže iznad drugih te naselja koja pokazuju prisutnost elitnih rezidencija. Izuzetak je svetište Monte Prama koje Tronchetti opisuje kao mjesto ukopa elitnih obitelji. Iz toga zaključuje kako se pojam elita i hijerarhije na Sardiniji potpuno razlikuje od ostalih područja Mediterana (GONZALEZ 2014, 144).

Ipak, treba imati na umu socio-ekonomske prilike kasnoga brončanoga doba koje pokazuju težnju prema akumuliranju bogatstva u odnosu na rano i srednje brončano doba. Monte Prama pripada kraju brončanoga doba te se stoga i može objasniti izrazitije raslojavanje društva.

Nesumnjivo krajem brončanoga doba dolazi do smjene u aspektima religije, arhitekture pa tako i socijalnih prilika. U tom periodu, grobnice divova se podižu sve bliže nuragima, sugerirajući snažniju poveznicu između elita i grobnica divova (HOLT 2013, 130).

M. Perra predlaže dinamičniji model nuragijskog stanovništva koji balansira između kolektivne organizacije i socijalne diferencijacije s ukorijenjenim kultom predaka. Spomenuti model odnosi se na srednje i kasno brončano doba u kojima dolazi do izdizanja pojedinih individua koji teže ostvarivanju prestiža i bogatstva. Isti autor smatra kako se na kraju kasnoga brončanoga i početka ranoga željeznoga doba nastavlja kolektivistički model zajedno s vladavinom pojedinaca što dovodi do tenzija i unutarnjih kontradikcija. Općenito, Perra se priklanja društvenom modelu koji je po Crumleyu definiran kao heterarhija (GONZALEZ 2014, 144).

Nadalje, nuragijska sela nisu utvrđena i sastavljena su od malenih kružnih nastambi od kamena. Nastambe su uglavnom jednakih dimenzija te nije zabilježeno isticanje jedne nastambe od drugih.

Slika 30. Nurag Su Nuraxi (Barumini)

Naselja mogu biti sastavljena od tek nekolicine stambenih objekata do više njih, no broj stanovnika uglavnom se kreće od 150 do 200.

Prema Bintliffu, malena naselja u kojima se svi međusobno poznaju doprinose stvaranju jednakih društvenih prava te onemogućuju izdizanje elita. U blizini naselja mogu se nalaziti nuragi, svetišta, grobnice ili sve navedeno, no ne postoji određen obrazac po kojem se pojavljuju u takvom kontekstu. Gonzalez naglašava neobrambenu svrhu i položaj naselja i nuraga, argumentirajući svoje stajalište nedostatkom obrambenih zidova oko sela.

Štoviše, odbacuje teoriju o defenzivnoj funkciji nuraga te smatra kako nisu bili praktični kao sklonište za ljude i stoku u razdobljima nemira. Na temelju spomenutih saznanja, isti autor percipira život nuragijskog društva kao nesklon sukobima većih razmjera (GONZALEZ 2014, 147). Isti se autor priklanja teoriji koja uvelike odskače od onih koje zastupaju Lilliu, Perra, Holt i dr. Naime, Gonzalez smatra da je centralizacija izbjegnuta te da su poglavari izabirani od strane naroda bez nasljeđivanja vlasti (GONZALEZ 2014, 147).

S druge strane, Lilliu percipira kasno brončano doba Sardinije kao period u kojem su vladali *re-pastori* (stočarski kraljevi) kao poglavari hijerarhijski ustrojenog patrijarhalnog društva. Među njima se isticalo ratničko društvo koje je obitavalo u nuragima.

Kao Holt i Perra, Lilliu obraća pažnju na očigledne promjene krajem posljednje faze brončanoga doba te ih tumači kao nastupanje aristokratske oligarhije (GONZALEZ 2014, 144).

11. Funeralni kontekst i simbolika

Prema Pallottinu kult pokojnika najbolje je izražen i zabilježen na primjeru divovskih grobnica, čemu u prilog idu niše za odlaganje tekućina. Prilaganje žrtava ljevanica je običaj koji se dugo zadržao u ovim grobnicama te je često prilaganje posuda u eksedrama koje se nalaze ispred samih grobnica. Osim kulta mrtvih, megalitske grobnice se povezuju i s kultom heroja za koji se pretpostavlja da ima starije podrijetlo te potječe od prijašnjih generacija. No, kako se mijenjala tradicija, tako je kult heroja prestao biti vezan za obiteljsku i privatnu sferu života te je napravio tranziciju u društveni kolektivni kult koji štuje bogove i heroje. Postupno su grobnice divova dobile funkciju grobnice i hrama čija je svrha, između ostalog zaštita od nedaća i sposobnost davanja proročanskih snova (PALLOTTINO 2000, 148). Takvi se običaji povezuju s ritusom inkubacije; naime antički pisci poput Aristotela i Pauzanije navode da Sardinjani katkad običavaju prenoćiti pored grobova svojih predaka kako bi dobili magijske sposobnosti ili u svrhu iscjeljenja (MELIS 2003, 32). Iz primjera grobnica koje imaju klupu duž cijele eksedre Lilliu zaključuje kako su ih molitelji koristili kao mjesto spavanja te bi na njima ležali dani u terapijskom snu. Prije ili nakon ritusa inkubacije obavili bi libaciju u malim bazenima kako bi izrazili zahvalnost preminulim herojima-precima (ATZENI 2011, 120). Filozof Simplicije takav običaj povezuje sa štovanjem heroja tj. isključivo sa štovanjem Heraklovih sinova (ATZENI 2011, 116).

M. Perra smatra kako ritus inkubacije nije prakticiran od strane nuragijske populacije zato jer bi štovanje preminulih heroja bilo u kontradikciji s izborom kolektivne grobnice i neisticanjem društvenog statusa pokojnika (ATZENI 2011, 116). Lilliu tumači kako se pojam heroja transformirao te su se preci s herojskim atributima s vremenom pretvorili u božanske figure (ATZENI 2011, 117).

Danas je još uvijek teško utvrditi kakav je ritual pratio polaganje pokojnika u grobnice, a tome je razlog što imamo malo očuvanog osteološkog materijala. Takva situacija je posljedica svakodnevnog ulaženja u grobnice i nepoštivanja spomenika. Ipak, Melis smatra kako je prakticiranje sekundarnog ukopa izrazito realna mogućnost u ovom slučaju, no ne odbacuje ni postojanje primarnog ukopa (MELIS 2003, 37). Lilliu navodi sekundarni ukop kao općeprisutni ritual u grobnicama divova te ga povezuje s aspektom kolektivnog ukopa (LILLIU 1982, 49). Potrebno je i osvrnuti se na identitet pokojnika te pokušati saznati tko je točno bio pokapan u grobnicama divova.

Tradicionalni stavovi tumače kako su grobnice divova služile kao ukopno mjesto za sve članove zajednice bez obraćanja pažnje socijalnim razlikama kako ne bi moglo doći do nadmetanja. Melis smatra kako se spomenute interpretacije mogu primijeniti na starije grobnice koje nisu bile pukim slučajem najveće te su mogle primiti i najviše pokojnika. S vremenom, mijenjanjem društvenog ustroja, izdigle su se bogatije i utjecajnije porodice koje su možda tražile zasebne grobnice. U tom slučaju, grobnice divova bi imale funkciju obiteljskih mauzoleja, no isto tako ostaje pitanje gdje su se u tom slučaju pokapali ostali članovi zajednice (MELIS 2003, 38). Zbog iznimno rijetke prisutnosti osobnih grobnih priloga, poput nakita ili oružja, M. Perra zaključuje kako takav način pokapanja proizlazi iz želje za izjednačavanjem pokojnika na temelju spola ili društvene hijerarhije. Ujedno ističe kako izbor ovakvog pogrebnog rituala ujedno ne odražava i hijerarhijski ustroj nuragijskog društva (ATZENI 2011, 110).

Kada je u pitanju simbolika središnje postavljene stele, može se primijetiti da svojim izgledom podsjeća na vrata te se može pretpostaviti da predstavlja ulaz u podzemlje. Stela sličnog tipa, kakvu vidamo na prednuragijskim hipogejima tj. *domus de janas*, imala je isto značenje (MELIS 2003, 33). Pogrebni su se rituali odvijali u pogrebnom hodniku i manjim prostorijama koje su mu se pridruživale te u predvorju grobnice koje je obično bilo okruženo kamenim polumjesecom. U eksedri su se odvijali rituali u čast pokojnika za vrijeme pogreba, ali i nakon njega, na određene datume. Treba pretpostaviti da je eksedra mjesto gdje se prvotno započinjao provoditi ritual (MELIS 2003, 32).

Bitno je naglasiti arhitektonsku promjenu eksedre u kasnom brončanom dobu, kada većina grobnica divova gubi rogoliki polumjesec. Spomenuta promjena tumači se slabljenjem zajedničkog rituala koji je u prijašnjim razdobljima povezivan s grobnicama divova. Tradicija odlaganja materijalnih predmeta u eksedri, poput stakla, jantarnih perlica i metalnih izrađevina nastavlja se i dalje prakticirati (HOLT 2013, 126).

Na ovom prostoru često su podignuti tzv. sveti kameni raznih vrsta varirajući od menhira sa zdjelicom i pravokutnog betila u grobnici Barrancu Mannu, betila na lokalitetima Is Concas-Quartucciu i Goronna, pa sve do kamene zdjele oblikovane iz bazaltne lave u grobnici Sa Domu 'e s' Orku (TANDA 2003, 82). Polazeći od pretpostavke o svetom kamenju poput menhira, betila i sl., na temelju oblika i načina kako su postavljeni u zemlju, možemo zaključiti da i kameni blokovi ortostatski napravljenih grobnica divova imaju dvostruku praktično-sakralnu funkciju (ATZENI 2011, 114).

Betili nisu iznimka kada se radi o prikazima ženskih grudi pa tako slične prikaze nalazimo i na reljefu megalitske grobnice Perdu Cossu-Norbello. Ovaj je reljef zanimljiv zbog spajanja simbola ženskih grudi s falusoidnim motivom, što se tumači kao spajanje religije Velike Majke sa štovanjem bika. Prikaze isključivo ženskih atributa nalazimo u grobnici Sos Ozzastros-Abbasanta gdje se nalaze tik do pročelja, u blizini stola za priloge. (LILLIU 1982, 57). Takvi bi prikazi upućivali na kult Velike Majke, no pojedini znanstvenici imaju drugačiju interpretaciju pa R. Whitehouse odbacuje takve teorije, dok A. Fleming smatra da se globalno gledajući, kult Velike Majke ne može nikako povezati s megalitskom arhitekturom. Whitehouse smatra da je poprilično teško dokazati štovanje ženskog božanstva na području srednjega Mediterana. Razlog tomu jest što tek nekolicina menhira i sličnih im struktura imaju ženske prikaze, dok većina prezentira oružje te vjerojatno simboliziraju muškarce. Može se ustanoviti da tek nekolicina ovakvih monolita prikazuje ženske simbole, a takvi se nalaze na Apeninskom poluotoku i na Sardiniji. Također, u grobnicama isklesanima u stijeni pronađene su poneke ženske figurice. Iako prikazuju žene, ne može se tvrditi da idoli nužno simboliziraju Veliku Majku (WHITEHOUSE 1981, 59).

11.1 Poveznica između grobnica divova i betila

Drugi arhitektonski oblik simboličkog značenja koji se usko veže uz megalitske grobnice jesu monoliti slični menhirima, a nazivaju se betili (PALLOTTINO 2000, 45). Obično su stožastog oblika te su uspravno zabodeni u zemlju (MELIS 2003, 86). Izvorno hebrejske etimologije (*beth-el*) znači Kuća Gospodina, no na Sardiniji ovaj termin označuje produkte prednuragijske, nuragijske i feničko-punske kulture (MORAVETTI 1998, 115). S druge strane, Melis ih opisuje kao nasljednike starijih menhira koji imaju funkciju malih oltara te služe kao mjesto sjedinjenja božanstva i oranta (MELIS 2003, 37). Određene interpretacije tumače kako su betili postavljeni kraj grobnica kako bi štitili pokojnike te bi čak mogli služiti kao simbol koji predstavlja umrle (RUJU, CERUTI 1992, 26). Betili visine 1 do 2 metra pronađeni su u blizini mnogih grobnica divova, naročito na zapadu Sardinije u pokrajini Oristano. Primjerci sa ženskim atributima često se pronalaze uz one s muškim simbolima, što se može tumačiti kao spajanje partnera tj. dualnosti. Ovakav je primjer zabilježen na grobnici Tamuli u Macomeru, u pokrajini Nuoro (MELIS 2003, 36).

Slika 31. Grobnica A i betili na lokalitetu Tamuli-Macomer

Pallotino betilima pripisuje simboličnu funkciju zbog njihova falusoidnog oblika te smatra da su postavljeni na funeralna mjesta kako bi osigurali regeneraciju života (PALLOTTINO 2000, 45). Kult betila izvorno je semitskog porijekla što upućuje na kontakte tih dviju zona te određeni orijentalni utjecaj. (PALLOTTINO 2000, 148).

Lilliu dijeli slično stajalište, no smatra kako su sva tri tipa betila, tj. konični, ravni i oni sa ženskim atributima, nastala kao simbolika spolnog odnosa te time i plodnosti.

Kada su u pitanju arhitektonski elementi druge faze brončanoga doba, sva tri tipa betila prisutna su na lokalitetima Tamuli, a jednostavni i stožasti betili nalaze se na lokalitetima Goronna i Is Concias (LILLIU 1982, 57). Ipak, konični betili uglavnom se pojavljuju u kombinaciji s grobnicama divova srednjega brončanoga doba (LILLIU 2006, 63). Ravni betili postavljeni su kraj grobnice Battos-Sedilo koja pripada kasnom brončanom dobu, a osim njih postoje i betili s tzv. očima koje su zapravo dva udubljenja na betilu koja imitiraju ljudske oči (LILLIU 1981, 325). Opisani betili svrstavaju se u red subantropomorfnih monolita te se povezuju sa svevidećim Argusom Panoptesom (LILLIU 2006, 63).

Betile s očima pronalazimo u grobnici Perdu Pes kraj Paulilatina koja također pripada kasnom brončanom dobu. Osim navedenih varijanti, prisutni su i betili s antropomorfnim prikazima kao na primjer u grobnici S. Pietro di Golgo kraj Bauneia gdje je pronađen betil s izrezbarenim ljudskim licem (LILLIU 1981, 325).

Betili nisu uvijek vezani samo uz jedan položaj u grobnici divova, već se mogu nalaziti neposredno do grobnice, u eksedri ili čak, u znatno manjim dimenzijama, na vrhu stele u malenim utorima (TANDA 2003, 82). U tom slučaju, govorimo o mikrobetilima koji se mogu nalaziti unutar same grobnice ili u eksedri.

Slika 32. Ženski betil kraj grobnice divova Tamuli-Macomer

Slika 33. Udubljenja za malene betile kraj grobnice Molafa

Pronalazimo ih u grobnici 2 na lokalitetu Iloi-Sedilo gdje su dva mikrobetila pronađena u eksedri, a tri unutar grobnice u hodniku. S obzirom na to da njihov oblik ostaje nepromijenjen, dok im se dimenzije reduciraju, ostaje pitanje u kolikoj se mjeri mijenja njihova sakralna funkcija. Moguće je da i mikrobetili prezentiraju božanstvo te da su pohranjeni s pokojnikom kako bi imao zaštitu u zagrobnom životu (ATZENI 2011, 124.) Njihova arhitektonska funkcija i religijsko značenje imaju širu rasprostranjenost te nisu nužno vezani uz grobnice divova pa su se tako mikrobetili nalazili i na vrhu grobnice Campu Lontanu koja je isklesana u stijeni. Njihov je raspored bio identičan onome na grobnicama divova što se iščitava iz tri utora u kojima su bili postavljeni (LILLIU 2006, 51). Posebno je zanimljiv nalaz mikrobetila *in situ* u hipogeju VIII na lokalitetu Sos Furrighesos-Anela (LILLIU 2006, 52). U grobnici divova Sa Pattada-Macomer mikrobetili su pronađeni u eksedri. Moguće je da su bili korišteni u određenom ritualu o kojem nemamo saznanja (ATZENI 2011, 124).

11. Zaključak

Megalitske grobnice Sardinije promatrane su i zasebno i u kontekstu s ostalim bitnim nuragijskim strukturama kako bi se dobila potrebna saznanja o ustroju i svjetonazoru nuragijskog društva. Na temelju iznesenih činjenica možemo zaključiti kako su megalite podigli pripadnici raslojenog društva koji su štovali pretke te božanstvo bika. Izdignutu poziciju u društvu zauzimaju ratnici, što je vidljivo iz brončanih figurica te arheološkog materijala. Nuragijsko stanovništvo Sardinije sudjelovalo je u onovremenoj razmjeni trgovine i ideja te je imalo kontakte s istočnim Mediteranom. Zahvaljujući pomorskim kontaktima, ostvaren je upliv ideja koje će se u određenoj mjeri, odraziti na arhitektonski izričaj megalitskih grobnica.

U funeralnom smislu, nepostojanje bogatih priloga ne govori nužno o jednakom tretiranju pojedinaca za vrijeme života jer je u suprotnosti s monumentalnošću grobnica u kojima su sahranjeni. Značajno je što su pojedinci pokopani u spomenutim grobnicama jednako tretirani bez obzira na dob i spol, no pitanje je kako se postupalo prema individuama koje nisu pokopane u ovakvim monumentalnim zdanjima. Postojanje grobnica *a tafone* paralelno s grobnicama divova tijekom kasnoga brončanoga doba govori o očitom drugačijem pristupu prema određenoj skupini te socijalnoj diferencijaciji. Stoga, moguće je da je pogrebni ritual više odraz tadašnje religije nego socijalne ravnopravnosti. Također, zasigurno nisu svi članovi društva sahranjeni u takvim impresivnim zdanjima te je moguće da je to bilo rezervirano samo za dovoljno dostojne i ugledne članove zajednice. Religija je definitivno bila snažan faktor koji je povezivao nuragijsko stanovništvo i poticalo ih na zajedničku suradnju i okupljanje. Upravo iz razloga što u svim naseljima nisu inkorporirani nuragi i/ili svetišta može se zaključiti da su određena naselja imala veću važnost od ostalih. Iako su prestižna materijalna dobra rijetko zastupljena, iz svih ostalih društvenih postignuća da se zaključiti kako uspon nuragijske civilizacije ne bi bio moguć bez postojanja elita. S obzirom da se radi o tehnološki naprednom društvu koje je imalo raslojenu i bogatu mrežu poslova bilo je nužna podjela zanimanja. Štoviše, prisutnost luksuznih dobara koja su ograničena na rijetke pojedince govori u prilog postojanju jedne izdignute elitne skupine koja prema određenim socijalnim normama posjeduje pravo na njih.

Naposljetku, proučavajući arhitektonske elemente grobnica divova, kao i ostalih istovremenih megalitskih struktura, vidljivo je kako je nuragijsko stanovništvo zadržalo svoj lokalni izričaj na području arhitekture i duhovne sfere.

12. Popis literature

- Allesio, M., Bella, F., Improta, S., Belluomini, G., Calderoni, G., Cortesi, C., Turi, B. 1976 "University of Rome carbon-14 dates XIV", *Radiocarbon Vol. 18, No. 3*, 321-349.
- Antona, A., Lo Schiavo, F., Perra, M. 2000 "I tumuli nella Sardegna preistorica e protostorica", u "Tumuli e sepolture monumentali nella protostoria Europea", *Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz*, 237-261.
- Atzeni, I. 2011 "Aspetti e problematiche del rituale funerario di età nuragica", *Università degli studi di Sassari*
- Bittichesu, C. 1998, "Monumenti megalitici funerali del territorio di Sedilo", *Sedilo. I monumenti*, (a cura di G. Tanda), Sassari, 117-157.
- Ceruti, M., Ruju, A. 1992 "Il Nuraghe Albucciu e i monumenti di Arzachena", *Carlo Delfino Editore, Sassari*
- Contu, E. 2000 "L'Ipogeismo della Sardegna pre e protostorica". u *L'ipogeismo nel Mediterraneo: origini, sviluppo, quadri culturali: atti del Congresso internazionale*, Sassari-Oristano, 313-366.
- Daniel, G. 1958 "The Megalith Builders of Western Europe", *Hutchinson, London (Hutchinson University Library)*
- Gonzalez, R. A. 2014 "Social Organization in Nuragic Sardinia: Cultural Progress without "Elites?"", *Cambridge Archaeological Journals, Vol. 24, No. 01*, 141-161.
- Holt, E.M. 2013 "Economy and Environment in Complex Societies: A Case Study from Bronze Age Sardinia", *University of Michigan*
- Lilliu, G. 1981 "Civiltà nuragica : origine e sviluppo", u *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24-30 mai 1981)* Rome, *Publications de l'École française de Rome*
- Lilliu, G. 1982 "La civiltà nuragica", *Carlo Delfino Editore, Studi e Monumenti*
- Lilliu, G. 2006 "Sardegna nuragica", Edizioni Il Maestrale
- Melis, P. 2003 "The nuragic civilization", *Carlo Delfino Editore, Sassari*
- Melis, P. 2014 "Le domus a prospetto architettonico", u "A. Moravetti, E. Alba, L. Foddai, La Sardegna nuragica. Storia e materiali", *Carlo Delfino Editore, Sassari*, 65-78.
- Moravetti, A. 1998 "Serra Orrios e i monumenti archeologici di Dorgali", *Carlo Delfino Editore, Sassari*

- Pallottino, M. 2000 “La Sardegna nuragica“ a cura di G. Lilliu, *Illiso*
- Proverbio, E., Romano, G., Aveni, A. 1987 “Astronomical Orientations of Five Megalithic Tombs at Madau, near Fonni in Sardinia“, *Journal for the History of Astronomy, Archaeoastronomy Supplement, Vol. 18*, 55-65.
- Tanda, G. 2003 “Uso e funzione del monumento“, *Antichità sarde, Vol. 4.1*, Sassari, 80-98.
- Whitehouse, R. 1981 “Megaliths of the Central Mediterranean“, u C. Renfrew u: The Megalithic Monuments of Western Europe. C. Renfrew, *London: Thames and Hudson*, 42-63.

13. Popis priloga

- Slika 1. Rasprostranjenost grobnica isklesanih u stijeni na centralnom Mediteranu. Whitehouse 1981:43.
- Slika 2. Prikaz kočije Naroda s mora na reljefu hrama Medinet Habu u Egiptu. Peczynski, S. 2009“ The Sea People and Their Migration“, *Honors Papers*, 114.
- Slika 3. Bakreni ingot egejskog tipa iz nuragija Serra Ilixi, pokrajina Nuoro. Lilliu 1982:119.
- Slika 4. Tlocrt grobnica divova na lokalitetima Su Coveccu i S'enna sa Vacca. Daniel 1958:84.
- Slika 5. Tlocrt grobnica divova na lokalitetima Sella Fontana Binu i Muraguada. Daniel 1958:84.
- Slika 6. Idealna rekonstrukcija grobnice divova. Lilliu 2006:54.
- Slika 7. Nazubljeni kameni blok kraj grobnice S'ena 'e s' Olomo u pokrajini Nuoro. Melis 2003:34.
- Slika 8. Tlocrt grobnica divova tipičnih za III fazu bronzanog doba. Lilliu 1982: 98.
- Slika 9. Stela s apsidalnim vratašcima na grobnici Li Lolghi kod Arzachene. Lilliu 1982: 34.
- Slika 10. Pogled na megalitsku grobnicu Li Lolghi kod Arzachene. Lilliu 1982: 35.
- Slika 11. Pogled na stariji dio grobnice Li Lolghi iza stele. Ceruti, Ruju 1992:74.
- Slika 12. Rekonstrukcija grobnice Coddù Vecchiù. Ceruti, Ruju 1992:81.
- Slika 13. Monumentalna stela s vratašcima grobnice divova Coddù Vecchiù. Ceruti, Ruju 1992:82.
- Slika 14. Tlocrt grobnice divova na lokalitetu Goronna-Paulilatino. Lilliu 1982:42.
- Slika 15. Eksedra grobnice Goronna s ostatkom stele. Depalmas, A. 2005 “Alcune osservazioni su articolazioni e indicatori cronologici del Bronzo medio in Sardegna“, *Quaderni. Atti e monografie*, 1, 220.
- Slika 16. Tlocrt megalitske hibridne grobnice na lokalitetu Oridda-Sennori. Whitehouse 1981:50.
- Slika 17. Položaj platoa Siddi na sardinijskom otoku. Holt 2013:69.
- Slika 18. Raspored 16 nuragija i jedne grobnice divova na platou Siddi. Holt 2013:137.
- Slika 19. Pogled na eksedru grobnice Sa Domu 'e s' Orku. Holt 2013:1340.
- Slika 20. Plan i presjek megalitske grobnice na lokalitetu Sa Domu ‘e s’Orku-Siddi. Lilliu 1982:51.
- Slika 21. Položaj lokaliteta Biristeddi-Dorgali u pokrajini Nuoro. Moravetti 1998:4.

- Slika 22. Tlocrt grobnice divova I na lokalitetu Biristeddi-Dorgali. Moravetti 1998:82.
- Slika 23. Vanjski zidovi grobnice Biriteddi-Dorgali. Moravetti 1998:80.
- Slika 24. Tlocrt grobnice Bidistili. Lilliu 1982:100.
- Slika 25. Pogled na eksedru grobnice Bidistili. Lilliu 1982:101.
- Slika 26. Raspored četiriju grobnica diva na nekropoli Madau-Fonni. Proverbio et al 1987:59.
- Slika 27. Desni dio eksedre grobnice III na nekropoli Madau-Fonni. Atzeni 2011:13.
- Slika 28. Brončane figurice s lokaliteta Monte Arcosu-Uta. Gonzalez 2014:51.
- Slika 29. Tlocrt i presjek nuragija Molineddu (Oristano) i Palmavera (Alghero). Lilliu 2006:23.
- Slika 30. Nuragij Su Nuraxi (Barumini). Stiglitz, A. 2006 "La bella età dei giganti di pietra", in *Archeologia in Sardegna, Darwin Quaderni, Nu 1*, 61.
- Slika 31. Grobnica A i betili na lokalitetu Tamuli-Macomer. Foschi Nieddu, A., Paschina, I. 2004 "Il complesso archeologico di Tamuli", *The Journal of Fasti Online*, 2.
- Slika 32. Ženski betil kraj grobnice divova Tamuli-Macomer. Melis 2003:37.
- Slika 33. Udubljenja za malene betile kraj grobnice Molafa. Melis 2011:175.

